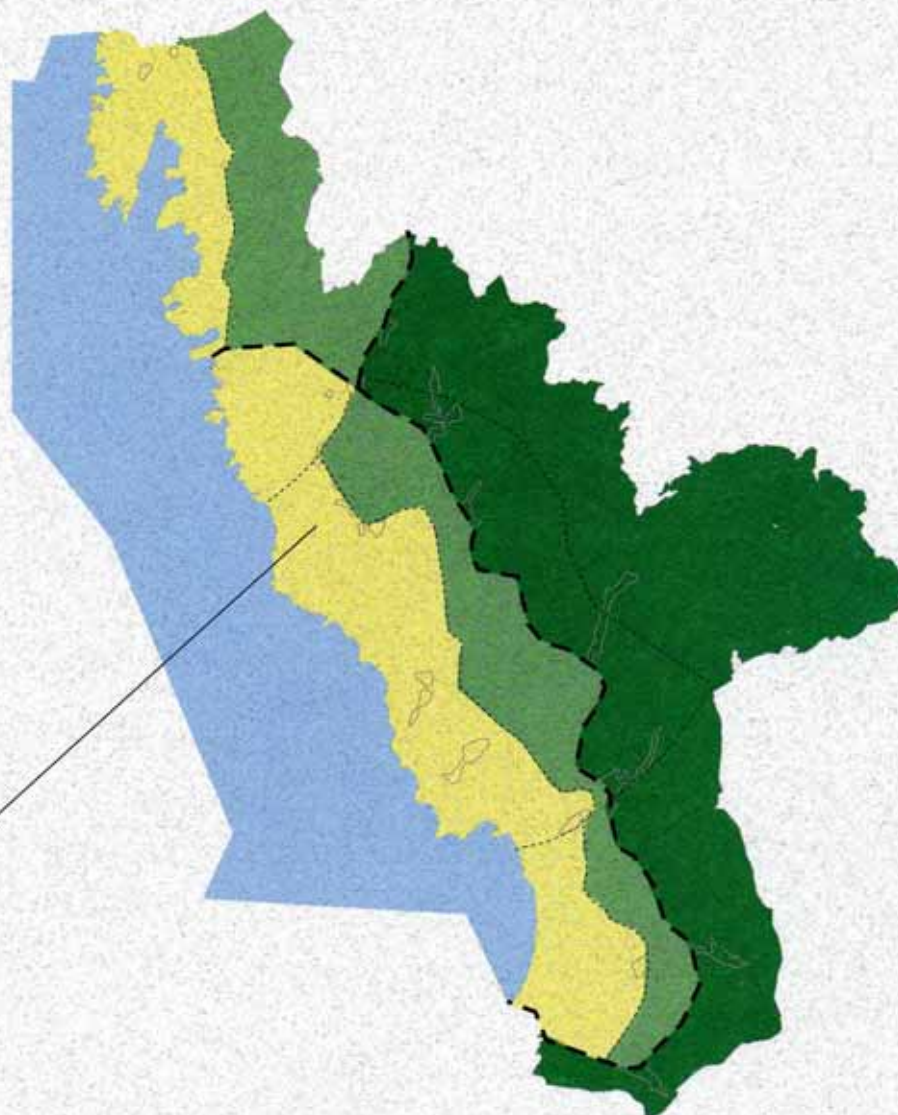

Agrarhistorisk landskapsanalys över Hallands län

LÄNSÖVERSIKT

Landskapsprojektet rapport 1999:7

Riksantikvarieämbetet

Hallands länsmuseer
LANDSANTIKVARIEN

LÄNSSTYRELSEN
I HALLANDS LÄN

Landskapsprojektet 1999:7

Agrarhistorisk landskapsanalys
över
Hallands län
LÄNSÖVERSIKT

Michael Frisk
Krister Larsson

Riksantikvarieämbetet

Hallands länsmuseum
LANDSANTIKVARIEN

LÄNSSTYRELSEN
I HALLANDS LÄN

Landskapshuset 1997
Agrarhistorisk landskapsanalys
Över
Hallands län
Länsöversikt

Michael Frisk
Britt-Marie Franzén

Produktion: Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen, Dokumentationsenheten

Distribution: Riksantikvarieämbetet, Informationsavdelningen/Förlag,
Box 5404, 114 84 Stockholm, telefon 08-5191 8000

Redaktionell bearbetning: Michael Frisk, Britt-Marie Franzén

Layout/original: Ann Winberg Idéverkstaden

© 1999 Riksantikvarieämbetet

1:1

ISSN 1403-1493

Medgivande Lantmäteriverket: Dnr 507-96-5226

Tryckeri: Arkitektkopia Colorcenter, Stockholm 1999

Innehåll

- 5 Inledning
- 5 Bakgrund och syfte
- 5 Metoder och källor
- 6 Naturgeografi
- 10 Dagens jordbrukslandskap
- 14 Hallands agrara landskapshistoria – en översikt
- 14 Det förhistoriska och medeltida agrarlandskapet
 - De första bönderna
 - Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling
 - Fossila odlingslandskap
 - Medeltida ödeläggelse?
 - Det historiskt kända odlingslandskapet tar form
- 24 Befolkning och bebyggelse
- 26 Jordägarna i det tidigmoderna ståndssamhället
 - Kronan
 - Adeln
 - Skattebönderna
- 29 Det tidigmoderna odlingslandskapet
 - Det agrara landskapets organisation
 - Tegskiften och hägnadslag
 - Åkermark
 - Slätter- och betesmark
 - Jordbrukskrisen
- 38 Skogens betydelse för lantushållning
 - Skogsnäringar var viktiga
 - Skogsskövling och ekologisk kris
 - Träden i landskapet
 - Slättbygd, risbygd och skogsbygd
 - Kulturlandskapet och den biologiska mångfalden
- 46 Det halländska jordbruksundret
 - Förändringsprocessen
 - Den agrara revolutionen
 - Förändringen i landskapet
- 54 Efterkrigstidens jordbruk och landskapsförändring
- 55 Regionindelning av Hallands län
- 60 Referenser

Detta arbete har tagits fram inom ramen för Landskapsprojektet. Syftet har varit att översiktligt belysa Hallands agrara landskapshistoria och att göra en indelning av länet i homogena delregioner. Avsikten med regionindelningen är att skapa underlag för ett urval av representativa miljöer där undersökningar av den agrara utvecklingen sedan kan bedrivas på lokalplanet, bl.a. i form av fältinventeringar. Arbetet, som alltså handlar om att spåra variationer i den agrara utvecklingen inom länet, bygger rent metodiskt på sammanställningar av olika typer av information i tematiska kartor och en genomgång av litteratur som på olika sätt berör det halländska landskapet. Informationen till de tematiska kartorna har hämtats från ett brett spektra av såväl äldre som yngre källmaterial, bl.a. kartor, arkivmaterial och jordbruksstatistik.

För Hallands del har variationerna i den agrara utvecklingen påfallande ofta visat sig sammanfalla med de topografiska variationerna inom länet. Arbetet har därför resulterat i en uppdelning i tre huvudregioner, nämligen norra Hallands sprickdalsområde, mellersta och södra Hallands kustslätt och mellanbygder och höglandets skogsbygder. Variationer inom huvudregionerna har motiverat en ytterligare uppdelning av dessa i mellan två och fyra delområden vardera. Resultatet av regionindelningen redovisas i kart- och textform i rapportens slutkapitel.

Inledning

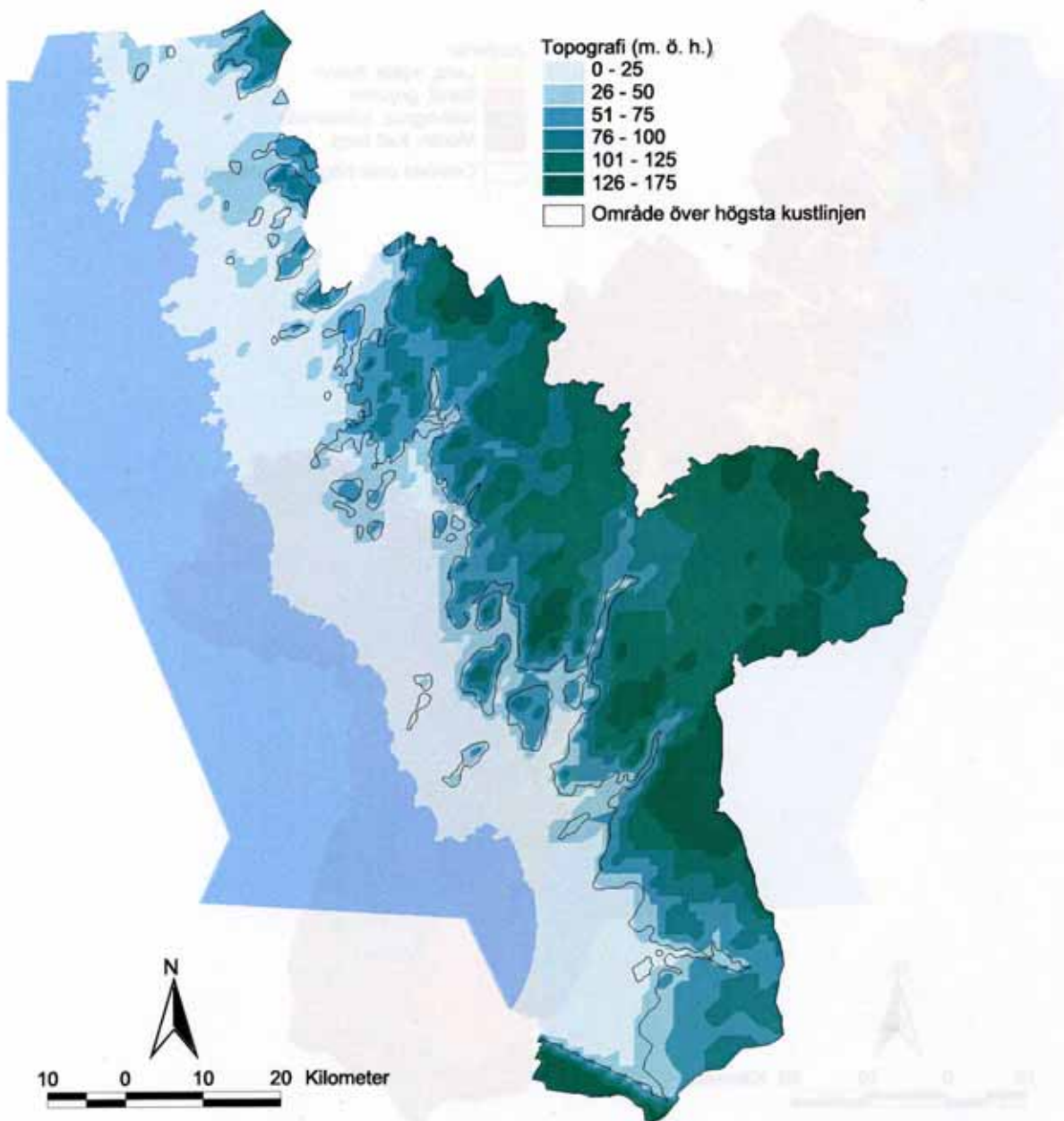
Bakgrund och syfte

Föreliggande arbete har tagits fram inom ramen för de metoder som arbetades fram inom Landskapsprojektet, ett numera avslutat samarbetsprojekt mellan Riksantikvarieämbetet och den regionala kulturmiljövården som syftade till att öka kunskaperna kring odlingslandskapets kulturmiljövården. Det skall i första hand ses som en inledande, preliminär analys av Hallands agrara landskapshistoria med syftet att på en översiktlig nivå identifiera och belysa skillnader inom länet vad gäller den agrara utvecklingen och att, utifrån dessa skillnader, dela in länet i något så när homogena delregioner. Landskapsprojektets metod förutsätter att lokala studier, bl.a. i form av fältinventeringar, därefter genomförs inom representativa miljöer i var och en av dessa delområden. Först när resultaten av sådana lokala studier sedan återkopplas till den översiktliga nivå, som föreliggande arbete representerar, kan en mer fördjupad analys av länets agrara landskapshistoria göras.

Metoder och källor

Det halländska odlingslandskapets historia sträcker sig ända tillbaka till de allra tidigaste formerna för jordbruk under den yngre stenåldern och rymmer alltså ett tidsdjup på över 6 000 år. Dagens halländska odlingslandskap är den senaste, men inte den sista, länken i en sextusenårig kedja av förändringar. Bakom varje förändring döljer sig som regel mycket komplexa drivkrafter och orsakssamband mellan olika faktorer, t.ex. naturgivna förutsättningar, agrartekniska innovationer, sociala, politiska och ekonomiska förhållanden osv. All denna förändring under hela denna svåröverskådliga tidsrymd har emellertid en minsta gemensam nämnare, nämligen det landskap där allting har ägt rum. I detta har generationer av aktörer avsatt spår, som ibland varit så djupa att de kommit att bilda rumsliga ramar, eller grundstrukturer, som bibehållits genom senare förändringsfaser.

Förändringen kan emellertid ha haft olika förlopp i olika delar av länet, beroende på t.ex. varierande naturgeografiska eller kulturhisto-

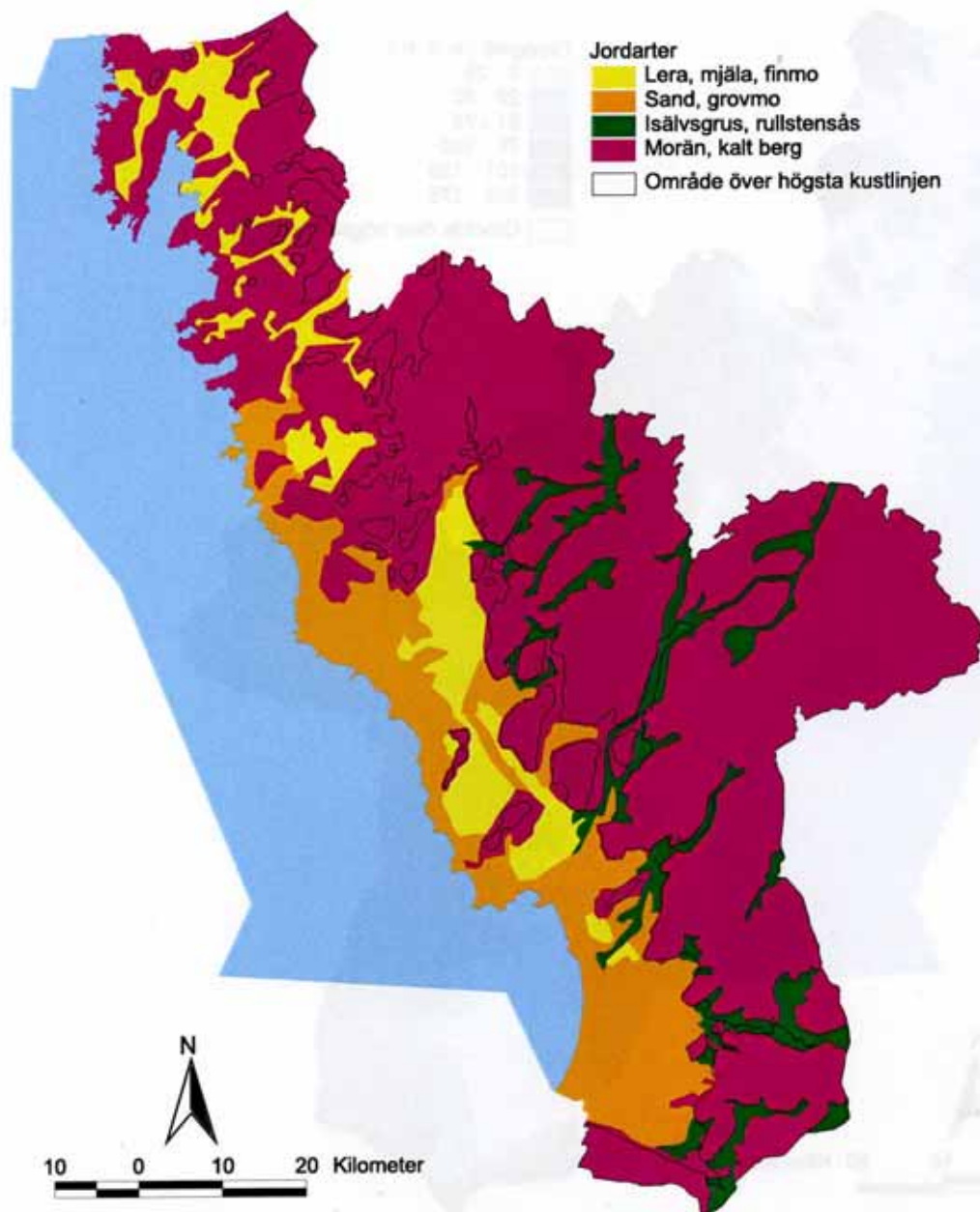

Figur 1. Topografi. Höjdskillnader med 25 meters intervall (meter över havet). Källa: GSD Röda kartan: "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226".

Gränszonen mellan kustslätt och högland är således bitvis brant, flikig och präglad av kvarstående restberg, som ytterligare bidrar till terrängens kullighet (fig. 1 och AöS). Under den senaste inlandsisens avsmältning följde Västerhavets högsta kustlinje abrasionsbrantens silhuett i landskapet. I södra Halland ligger högsta kustlinjen runt 60 meter över havet, i norra runt 90 meter. Landskapets brutenhet varierar dock både inom och mellan varje topografiskt delområde. Gränszonen mellan kustslätt och högland liksom sprickdalslandskapet i norr är, som tidigare sagts, starkare brutna. Längre in på höglandet, i den östra delen av länet, minskar den relativa brutenheten och landskapet får

en småkullig eller flack karaktär. Laholmslätten och Varbergsslätten präglas också av relativt små höjdskillnader. Området däremellan, dvs. mellan Halmstad och Falkenberg är däremot mera kulligt, beroende på uppstickande restberg och relativt riklig förekomst av moränbildningar (Fig. 1 och AöS pl. 3-4, 5-6).

Den dominerande jordarten över högsta kustlinjen är morän (fig. 2). I anslutning till dalgångarna är inslaget av isälvsavlagringar i form av terrassbildningar och rullstensåsar relativt stort. På kustslätten under högsta kustlinjen, liksom i sprickdalarna i norr, dominerar sediment i olika fraktioner från sand till lera. Merparten av sprickdalsland-

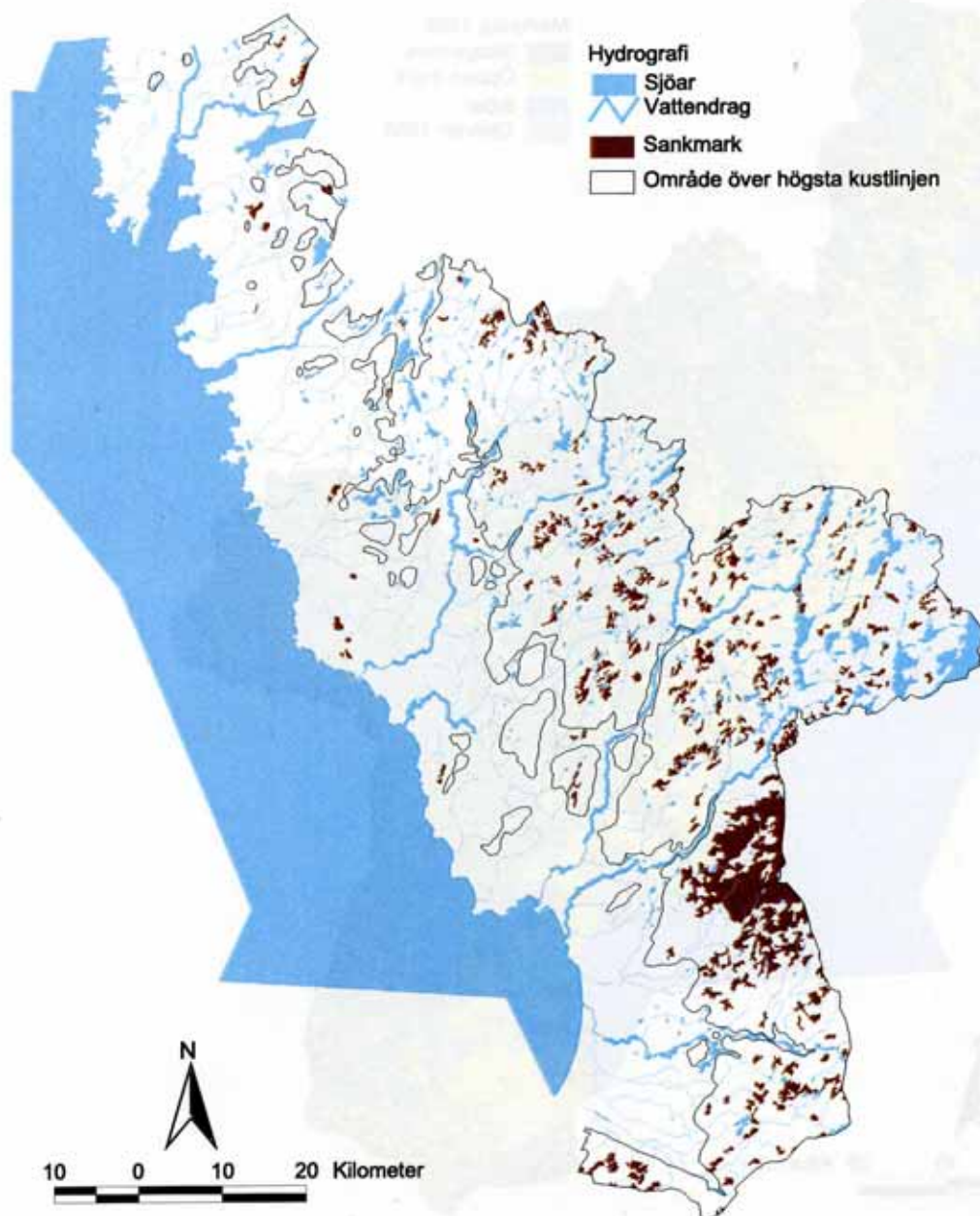
Figur 2. Jordarter. Källa: Generalisering efter Atlas över Sverige (1953–71, pl. 15–16 och pl. 23–24).

skapet i norra Halland ligger under högsta kustlinjen, vilket innebär stort inslag av renspolat, kalt berg och ursvallad morån (fig. 2).

I norra Halland ändrar också kusten karaktär. Den till övervägande delen sandiga och av sandstrandsbågar mjukt formade kustlinjen i södra Halland övergår efterhand alltmer till en klippig och flikig kustlinje. Kusten i norra Halland utgör den sydligaste delen av Skageracks skärgårdskust, vilken bl.a. kännetecknas av en "frans" av starkt exponerad ytterskärgård, något som södra och mellersta Hallands kustlinje helt saknar. Sprickdalarna i norra Halland bildar ibland djupa och långgrundna vikar, där variationer i havsvattenståndet på en del håll skapat förutsättningar

för marskbildning, dvs. växelvisa lagerföljder av sedimenterad sand och torv (SNA, 1992b, s. 29 f.; KMV, del 1, s. 16).

Sammanlagt elva huvudvattendrag genomkorsar Halland. Biflödena inräknade avvattnar de tillsammans ett område, som sträcker sig från den halländska kusten upp till Borås, Jönköping och Nässjötrakten. Lagans avrinningsområde är det areellt största, följt av Åtrans, Nissans och Viskans. Initialkraften bakom dessa floder utgjordes sannolikt av det stora isjökomplex, som bildades på det sydsvenska höglandet under den senaste inlandsisens avsmältning (AöS, s. pl. 23–24). Till de mindre avrinningsområdena hör Kungsbackaåns, Himleåns, Suseåns och Genevads-

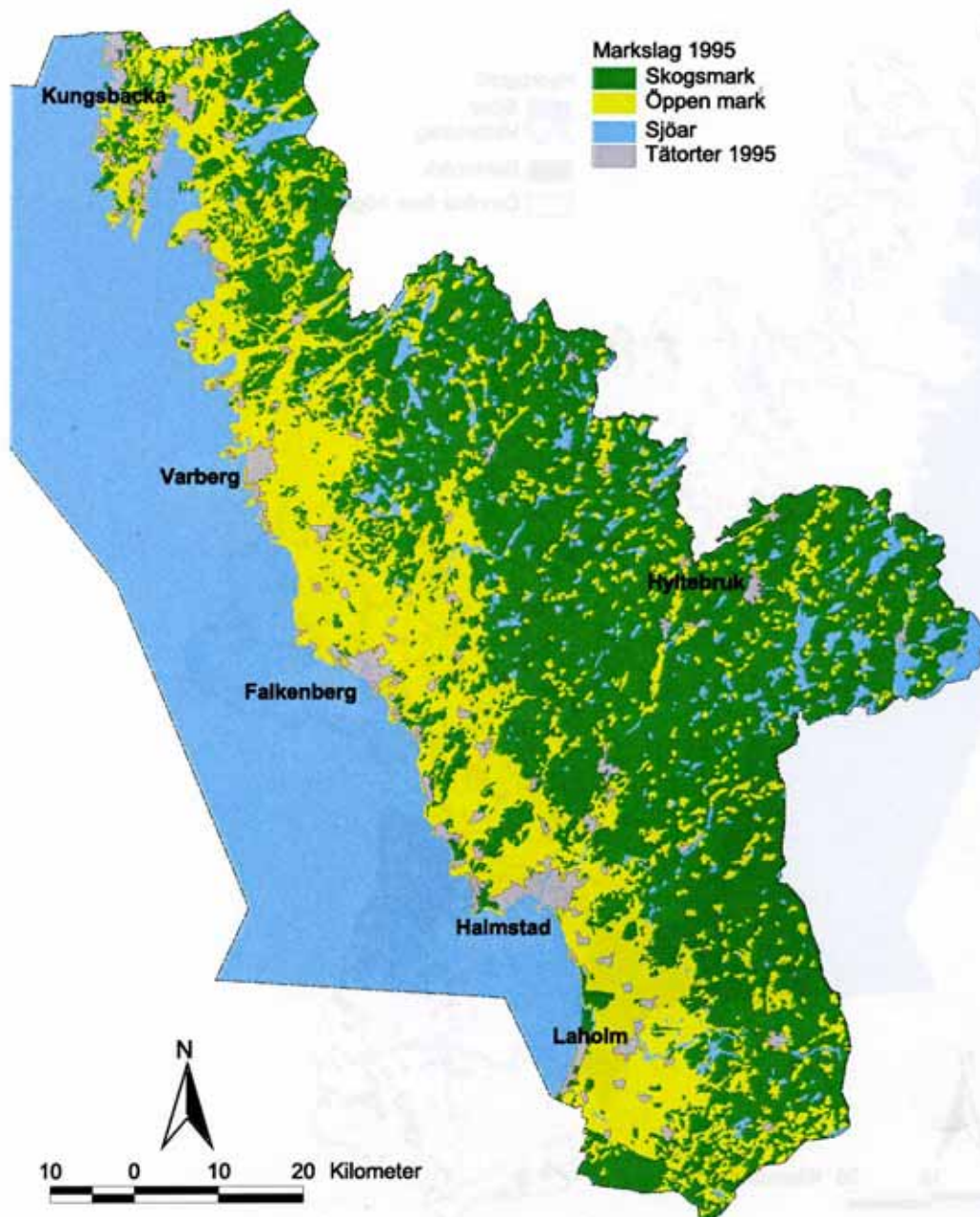

Figur 3. Hydrografi. Källa: GSD Röda kartan: "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226", Atlas över Sverige (1953-71 pl. 23-24).

åns (fig. 3; SNA, 1995, s. 116). Den genomsnittliga årsnederbörden inom de halländska vattendragens avrinningsområden är relativt hög, mellan 900 och 12 00 millimeter per år (SNA, 1995, s. 106). Höglandet är emellertid rikt på sjöar och myrar, särskilt i de östra och sydöstra delarna av länet, vilket leder till att den genomsnittliga årsavrinningen ligger på en ganska låg och jämn nivå. En betydande del av nederbörden magasineras alltså inom området. Kustslätten är idag däremot fattig på både sjöar och sankmarker (fig. 3).

Den halländska kustslätten och den kuperade gränzonen mot höglandet hör, tillsammans med sydvästra Blekinge, Skåne och södra Bohuslän, till den nemorala vegeta-

tionszonen. Skogen inom denna zon utgörs naturligt av ädellövskog, främst bok, som utgör karaktärsträd för zonen, och därutöver ek, alm, ask, lönn och lind. Nordgränsen för den nemorala vegetationszonen sammanfaller med granens naturliga sydgräns. Höglandet hör till den boreonemorala eller hemiboreala zonen. Denna karaktäriseras naturligt av blandskogar med tall, gran och lövträd, främst asp och björk men även ädellövträd (SNA, 1996b, s. 27). Vegetationsperiodens längd är i hela länet 180 till 200 dagar per år (SNA, 1992a, s. 160). Årsmedeltemperaturen i länet under perioden 1951-80 var 7 till 8 grader C, den högre temperaturen i kustbandet (a.a., s. 15).

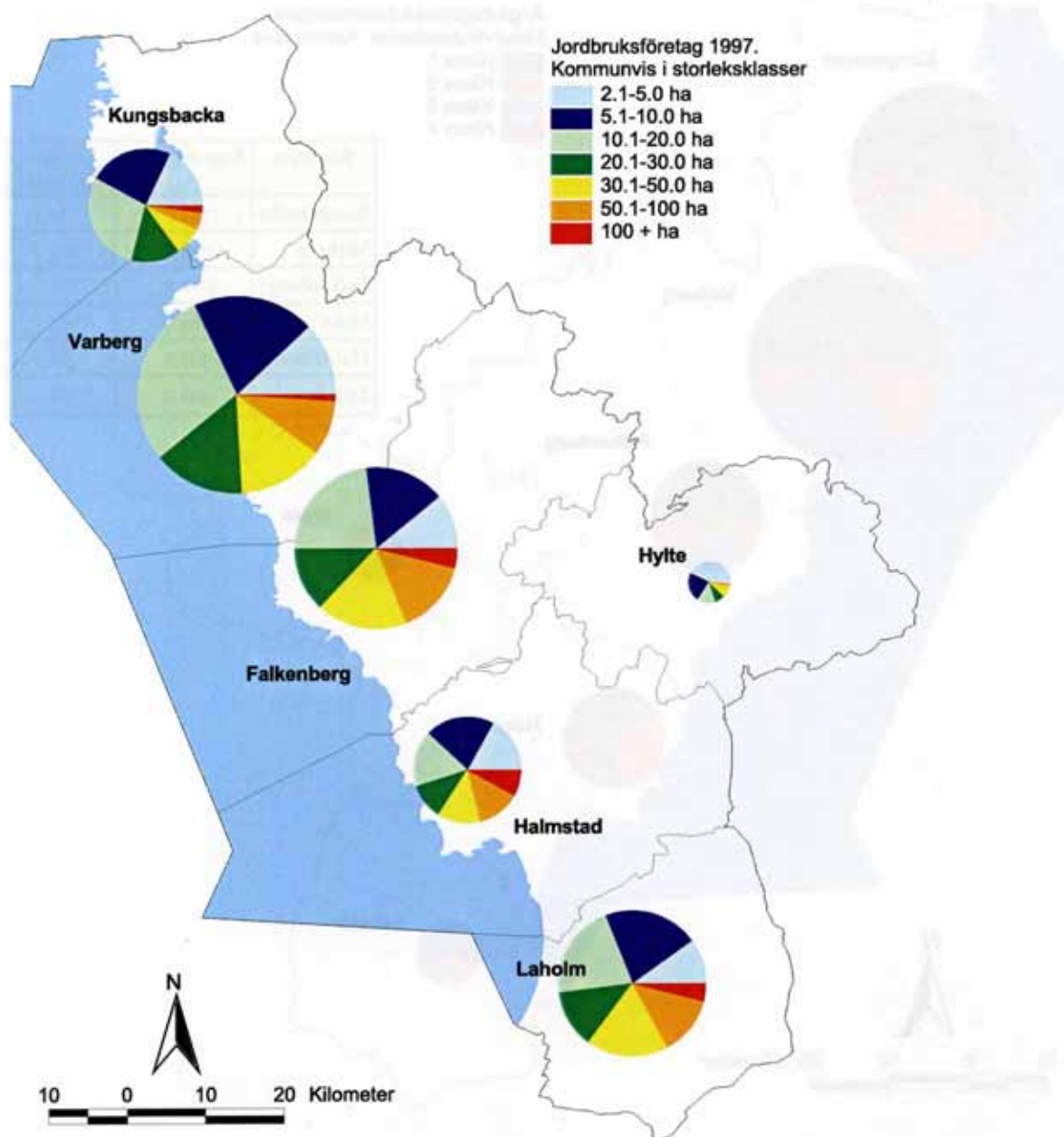
Figur 4. Markanvändning 1995. Källa: GSD Röda kartan: "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226".

Dagens jordbrukslandskap

Den halländska kustslätten bildar tillsammans med de skånska slättrådena det agrara produktionsområdet Götalands södra slättbygder, vilket är ett av landets viktigare jordbruksområden. Den öppna, halländska kustslätten är idag ett utpräglat fullåkerslandskap, med mycket stora, sammanhängande arealer åkermark. Höglandsområdet och de östra delarna av sprickdalslandskapet i norr räknas däremot, enligt samma indelning, till Götalands skogsbygder. Här dominerar istället skogs-

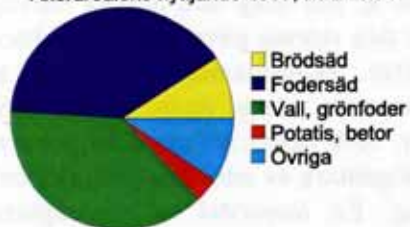
marken med inslag av mindre arealer öppen mark (fig. 4 och SNA, 1992a, s. 12, 31 ff.).

Den absoluta merparten av länets jordbruksföretag är förlagda till kustslätten. Varbergs, Falkenbergs, Halmstads och Laholms kommuner framstår som de stora jordbruksområdena, om man ser till antalet företag 1997 (fig. 5 a-c). Här finns också den största andelen stora jordbruksföretag (>30 hektar åker). Vid sidan av dessa storskaliga jordbruk finns emellertid även en stor grupp

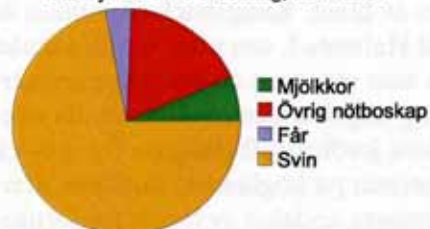
Figur 5 a. Jordbruksföretag 1997. Kommunvis och i storleksklasser. Källa: SCB Statistiska databaser.

Åkerarealens nyttjande 1997, hela länet

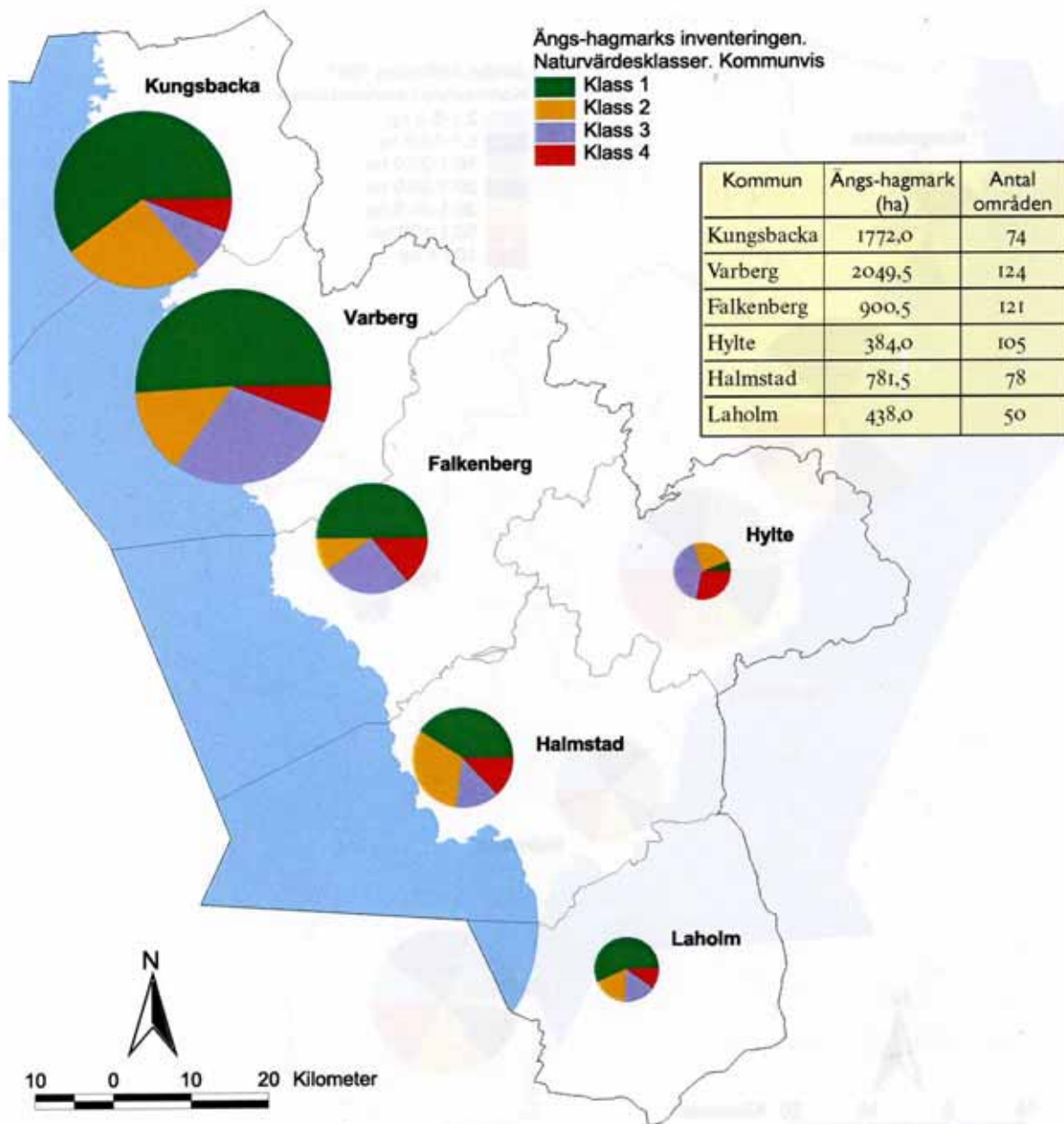

Figur 5 b. Åkerareal 1997. Arealens nyttjande. Hela länet. Källa: SCB Statistiska databaser.

Husdjur 1997. Fördelning, hela länet

Figur 5 c. Husdjur 1997. Fördelning över djurslag. Hela länet. Källa: SCB Statistiska databaser.

Figur 6. Ängs- och hagmarksinventeringen. Naturvärdesklasser. Kommunvis. Källa: Efter Hernborg (1992).

små och medelstora jordbruk, särskilt i Kungsbacka och Varbergs kommuner i den norra delen av länet. Kungsbacka kommun är i klass med Halmstad, om man ser till antalet företag (ca 600 st.), men de båda kommunerna skiljer sig något åt genom Halmstads större andel stora jordbruksföretag (se fig. 5 a–c). I Hylte kommun på höglandet, slutligen, återfinns den minsta andelen av länets jordbruksföretag och det mest utpräglat småskaliga jordbruket. Endast en mindre del, eller runt 10 procent, av jordbruksföretagen här har en åkerareal större än 30 hektar (fig. 5 a–c).

Sett i ett länsperspektiv, så kan alltså jordbruket på höglandet generellt beskrivas som småskaligt och av mindre betydelse. Antalet

jordbruksföretag är litet och som regel har man små arealer åkermark i drift. Skogsbruket är här idag den areella näring, som utövar den största påverkan på landskapets karaktär. Skogsmarken i Halland är spridd på en stor mängd ägare med relativt små arealer. 1988 ägdes närmare 80 procent av länets skogsmark av enskilda personer och enkla bolag. En majoritet av skogsägarna hade ett markinnehav, som understeg 50 hektar skog (Larsson, 1994, s. 26, 29). Den spridda ägarbilden till trots, så har skogsbruket de senaste decennierna bedrivits med moderna, rationella metoder, vilket inneburit en utarmning av de halländska skogarna. Kalhyggesbruk, ensidig satsning på planterade

granskogar, dikning och markberedning har lett till att skogarnas variationsrikedom har minskat betydligt under den senaste 40-årsperioden. Gran och tall utgjorde under perioden 1987–91 över 70 procent av länets samlade virkesförråd. 80 procent av den yngre skogen består av rena granplanteringar (Larsson, 1994, s. 21; Larsson, 1995, s. 35 ff.)

Jordbruket på kustslätten kan däremot, till skillnad från höglandets, beskrivas som storskaligt och med stor inverkan på landskapets karaktär. Det kan i sin helhet sägas vara inriktat mot animalie- och köttproduktion, men specialiseringen är på många håll långt driven. Många bönder bedriver enbart växtodling, andra är helt inriktade på djurhållning (Ihse *et al.*, 1991, s. 21; Larsson, 1995, s. 28). 1997 nyttjades huvuddelen av länets åkerareal för odling av vallväxter och fodersäd. Djurbeståndet dominerades av svin och nöt, medan andelen mjölkkor var av mindre omfattning (fig. 5 a–c). Detta är också i linje med den allmänna trenden i hela landet under 1990-talet, med ökande köttproduktion på bekostnad av brödsäds- och mjölkproduktion. Delar av åkermarken har ställts om till extensivt bete under perioden, något som även befrämjat en ökning av antalet får (se fig. 5 a–c, fig. 28 a–b; SCB, 1998, s. 103, 115).

Ångs- och hagmarksinventeringens resultat, tillsammans med det redan nämnda, en fingervisning om graden av variationsrikedom i dagens halländska landskap (se fig. 6). De största arealerna av de olika hävdberoende naturtyper, som beaktades vid inventeringen, återfinns i den norra delen av länet i Kungsbacka och Varbergs kommuner. I Varberg består drygt hälften av den inventerade arealen av havstrandängar och buskrika, betade utmarker med naturvärdesklassningen

1 och 2, dvs. högsta eller mycket högt värde. I Kungsbacka finns förutom detta även en relativt stor areal ljunghed, som klassats lika högt. I de östra och södra delarna av länet tycks däremot rester av de äldre, hävdberoende markslagen ha bevarats i betydligt mindre utsträckning (se fig. 6). I Falkenbergs kommun består de största arealerna med hög naturvärdesklassning av havstrandängar, öppen hagmark och ljunghed, i Halmstads kommun likaså. I Laholm finns förutom 162 hektar ljunghed även ca 93 hektar betes- och slättermark av högsta eller mycket högt värde. I Hylte kommun i öster, slutligen, utgörs den absoluta merparten av öppen hagmark, varav knappt 60 hektar har naturvärdesklassningen 1 eller 2 (fig. 6 och Hernborg, 1992).

Om man med variationsrikedom i odlingslandskapet avser en sammanvägning av de naturgeografiska förutsättningarna, jord- och skogsbrukets markanvändning och inslaget av traditionella, hävdberoende naturtyper, så skulle man kunna hävda att dagens halländska odlingslandskap är förhållandevis variationsrikt. I vissa trakter dominerar det moderna jord- och skogsbrukets produktionslandskap, med stora, monotona åkerytor och det rationella skogsbrukets mörka granplanteringar. På andra håll finns dock mycket värdefulla områden med traditionella, hävdberoende naturtyper bevarade. De utgör här en del av ett mera småskaligt och omväxlande landskap där även ädellövskogar och öppna våtmarker bidrar till dess särprägel. Detta är t.ex. fallet i länets norra delar, där den relativt stora gruppen små och medelstora jordbruksföretag tillsammans med sprickdalstopografin är troliga orsaker till att landskapets variationsrikedom bibehållits.

Hallands agrara landskapshistoria – en översikt

Det förhistoriska och medeltida agrarlandskapet

De första bönderna

Det halländska landskapet har sannolikt nyttjats i någon mån av människor ända sedan inlandsisen drog sig tillbaka för ungefär 12 000 år sedan. De äldsta spåren av en jordbrukande befolkning är emellertid betydligt senare. Tecken på att jordbruk börjat bedrivas uppträder allmänt sett i det arkeologiska källmaterialet först efter millennieskiftet 4000 f. Kr. Under därefter följande årtusenden, benämnda neolitisk tid och bronsålder enligt arkeologisk terminologi, tycks merparten av befolkningen i södra Skandinavien efterhand ha ersatt en utpräglad jägarsamlarekonomi med en allt större andel jordbruk. Denna förändring var troligen en utdragen process, som skedde gradvis och under en lång tidsperiod (t.ex. Welinder, Pedersen & Widgren, 1998, s. 62 ff.).

De tydligaste spåren som de äldsta jordbrukarsamhällena har lämnat efter sig i dagens halländska landskap är varierande former av gravanläggningar. Gravarnas formvariationer är kronologiskt betingade. De äldsta utgörs av olika typer av stenkammargravar från neolitisk tid (ca 4200–1800 f. Kr.) och de yngre av monumentala rösen och höggar från bronsåldern (ca 1800–500 f. Kr.). De äldre gravtypernas utbredningsmönster tyder på att jordbruket, med tillhörande kulturyttringar, slog igenom först på den halländska kustslätten. Detta skedde redan under tidig neolitisk tid. Genombrottet på höglandet tycks däremot ha ägt rum senare, under sen neolitisk tid och bronsålder (se KMV, del 2, s. 8–15). Andra lämningar efter sten- och bronsålderns bönder, t.ex. deras boplatser, har som regel dolts under myllan av senare tiders markanvändning. Just boplatser kan dock ibland avslöja sig i terrängen genom ansamlingar av bearbetad flinta i markytan.

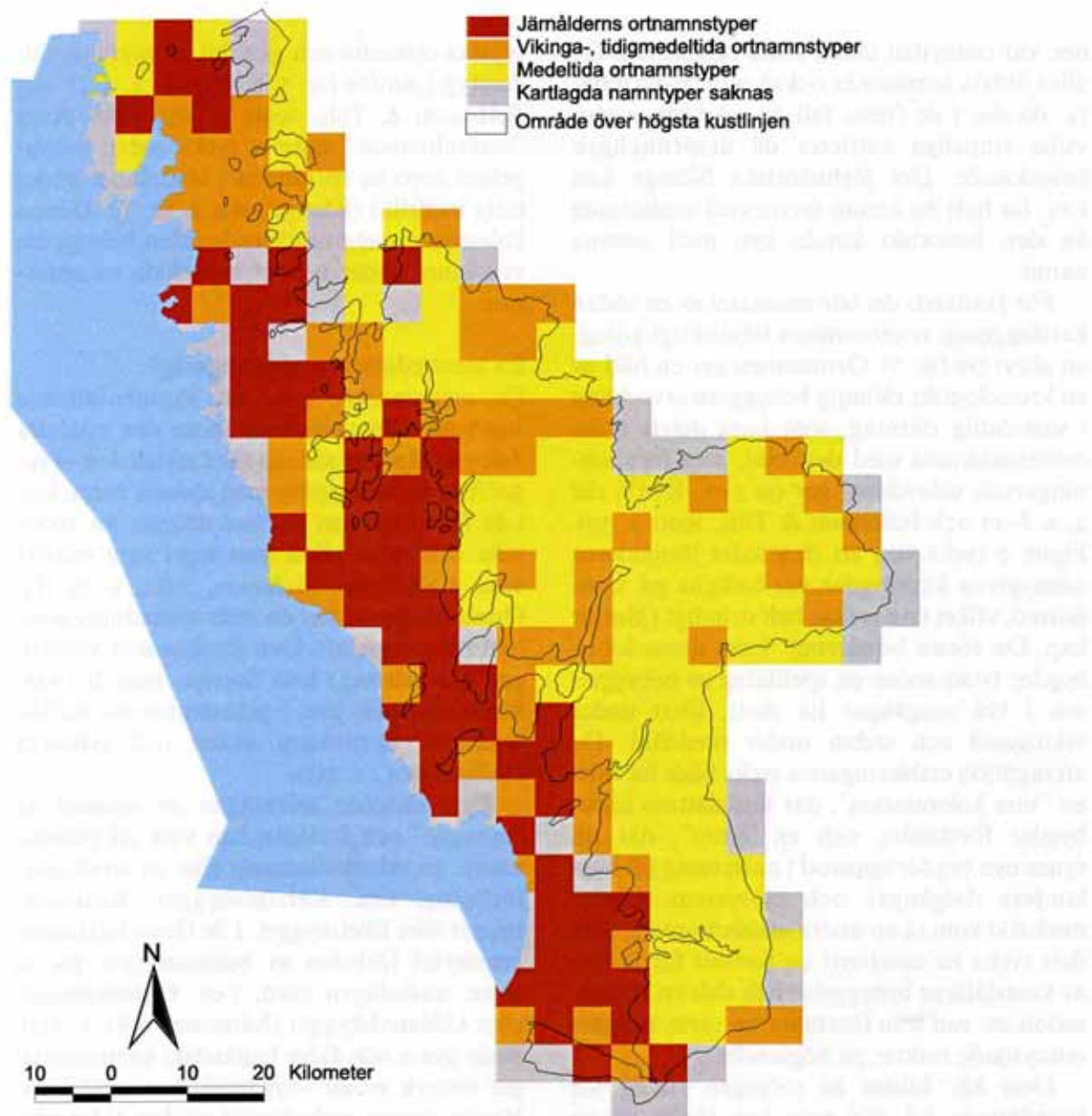
Boplatser från både neolitisk tid och bronsålder har också varit föremål för arkeologiska undersökningar, bl.a. i Snöstorp och Brogård, båda i Snöstorp socken, och i Södra Mellby, Laholms landsförsamling. Vid utgräv-

ningarna vid Hästhagen i Snöstorp påträffades bl.a. lämningar efter ett hus, som har daterats till mellanneolitisk tid (Westergaard, 1995). I Brogård påträffades så många som ett 40-tal huslämningar av olika ålder, varav de äldsta daterar sig till äldre bronsålder (Carlie, 1992). Huslämningarna från sten- och bronsålder på dessa båda utgravningslokaler har tolkats som lämningar efter ensamliggande gårdar, som troligen bebotts av mindre familjegrupper. I anslutning till de undersökta boplatslämningarna i Södra Mellby påträffades också årderspår, som tyder på att åkerbruk med årder bedrevs på platsen under senare delen av bronsåldern (Strömberg, 1996).

Hur såg då det tidiga jordbrukslandskapet, som omgav denna bebyggelse, ut? Det har målande beskrivits som ett halvöppet "kulturskogslandskap" med hamlade träd, skottskogar, betesmarker och extensivt brukade små åkrar. Detta "parkskogs- och gräsmarkslandskap" var en mosaik i ständig förändring där bebyggelsen flyttade omkring inom begränsade gårdsområden, där ny mark röjdes och omvandlades till åker medan annan övergavs och växte igen (Welinder *et al.*, 1998, s. 177 ff.). Fynd av sädeskorn från bronsåldersboplatserna i Brogård visar att man odlade framför allt vete och korn, men även hirs och havre, på sina åkrar (Regnell, 1993). På längre sikt medförde röjningar, ringbarkning, svedjebränning och ett tilltagande betestryck ett allt öppnare landskap. I pollenanalyser från södra Mellby dyker ljungpollen upp i proverna runt år 2000 f. Kr. (Strömberg, 1996, s. 61). Detta kan tyda på att vissa arealer öppen betesmark fanns vid denna tid.

Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling

I takt med att jordbruk och boskapsskötsel blev en allt viktigare del av ekonomin omformades alltså efterhand större och större arealer av de halländska ädellöv- och blandskogarna till sten- och bronsålderns agrara "kulturskogslandskap". Denna process kan, som vi tidigare har sett, belysas med hjälp av det arkeologiska källmaterialet och arkeobotanis-

Figur 7. Utbredningsbilden för några vanliga ortnamnstyper i Halland. Ortnamnen är grupperade i enlighet med dess generella datering (Pamp, 1988). Järnålderns ortnamnstyper: ändelserna -löv, -lösa, -sta(d), -hem och -inge. Vikingatida och tidigmedeltida ortnamnstyper: ändelserna -by, -tofta, -rum, -torp, -arp, och -rup. Medeltida ortnamnstyper: ändelserna -red, -ryd, -hult, -alt, -ilt, -boda osv. Källa: Ekonomiska kartan 1950-1971. Excerpt av Stefan Höglin.

ka analyser av pollenprover och makrofossil. Från och med järnåldern tillkommer så ytterligare ett källmaterial, som vid sidan av fornlämningar är användbara i översiktliga bebyggelsehistoriska analyser, nämligen ortnamn.

Vad ortnamnen berättar och inte berättar...

Namn på orter och naturföreteelser utgör, utan att man kanske alltid tänker på det, språkliga kulturlämningar i landskapet, som har avsatts under lång tid. De kan också ofta dateras, på språkvetenskapliga och arkeolo-

giska grunder. De äldsta av de i dag kända och nyttjade ortnamnen bildades t.ex. sannolikt redan under äldre järnålder. En kartläggning av hur ortnamn av olika ålder fördelar sig i rummet kan skapa en översiktlig bild av bebyggelsehistoriska förlopp. En sådan bild måste emellertid tolkas med försiktighet och det är ofta nödvändigt att komplettera den genom undersökningar av hur ortnamnen samvarierar med andra typer av kulturhistoriska företeelser, t.ex. förhistoriska gravar. Ett medeltida ortnamn behöver t.ex. inte nödvändigtvis innebära att området, som det benäm-

ner, var outnyttjat under äldre tidsskeden. De allra äldsta namnen är också ofta svårgripbara, då det i de flesta fall är svårt att avgöra vilka rumsliga entiteter de ursprungligen betecknade. Det förhistoriska Slöinge kan t.ex. ha haft en annan territoriell omfattning än den historiskt kända byn med samma namn.

För Hallands del blir resultatet av en sådan kartläggning av ortnamnen följdriktigt aningen skevt (se fig. 7). Ortnamnen ger en bild av en kronologiskt rätlinjig bebyggelseutveckling i väst-östlig riktning, som bara delvis tycks överensstämma med den bild, som fornlämningarnas utbredning ger (se t.ex. KMV, del 2, s. 8–17 och Folkesson & Tilly, 1990, s. 30). Figur 7 tycks visa att den äldre järnålderns namngivna kärnbygder var belägna på kustslätten, vilket inte verkar helt orimligt (jämför kap. De första bönderna). Från dessa kärnbygder tycks sedan en spridning av bebyggelsen i två omgångar ha skett, först under vikingatid och sedan under medeltid. De vikingatida etableringarna tycks både ha varit en "inre kolonisation", där kustslättens kärnbygder förtätades, och en "yttre", där till synes nya bygder uppstod i anslutning till höglandets dalgångar och sjösystem. Under medeltid kom så en andra etableringsvåg, som dels tycks ha inneburit en fortsatt förtätning av kustslättens bebyggelse och dels en kolonisation av, vad som förefaller ha varit, tidigare outnyttjade trakter på höglandet.

Den här bilden är möjligen rimlig för kustslättens del, där man kan tänka sig en gradvis förtätning, eller kanske snarare uppdelning, av större äldre järnåldersterritorier under vikingatid och medeltid. I höglandsområdet ger emellertid fornlämningarna en helt motstridig bild. Den vikingatida och medeltida bebyggelse, vars namn har levt kvar in i vår tid, etablerades i många fall på marker som varit nyttjade sedan länge (jämför t.ex. Folkesson & Tilly, 1990, s. 30). De vikingatida och medeltida ortnamnen i det här området tycks alltså inte spegla någon ödemarkskolonisation, utan snarare en serie förändringar eller förskjutningar av markutnyttjande och bebyggelse. Det förefaller som om en utspridd bebyggelse under äldre järnålder koncentrerats till ett fåtal platser under den yngre järnåldern (Klang, 1984, s. 82 ff.). Bebyggelsen på dessa "platser" motsvarar i så fall de vikingatida bebyggelseenheter, som avsatt både tids-

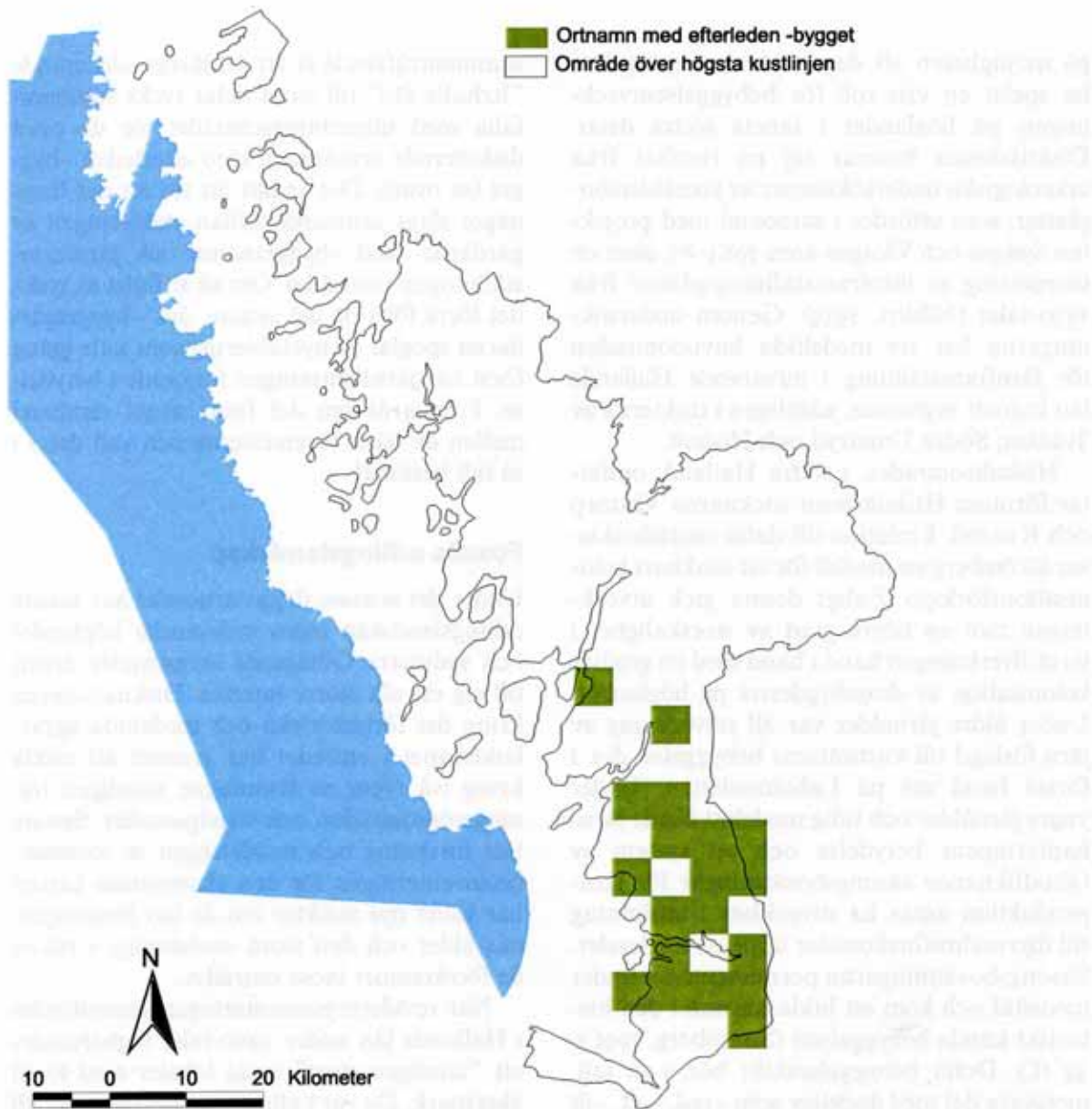
typiska ortnamn och gravfält av yngre järnålderstyp (jämför fig. 7, KMV, del 2, s. 17 och Folkesson & Tilly, 1990, s. 30). Från dessa "centraliserade" enheter tycks sedan bebyggelsen ånyo ha spridits ut i landskapet under tidig medeltid (Klang, 1984, s. 82 ff.). Denna kolonisationsvåg resulterade i den bebyggelse vi känner under typiskt medeltida namnformer.

En senmedeltida etableringsvåg?

En ortnamnstyp med ett iögonenfallande snävt utbredningsområde inom den sydöstra delen av länet är sådana med efterleden -bygget (fig. 8). Bebyggelse med sådana namn kan i de flesta fall inte påvisas tidigare än 1600-talet och tycks alltså som regel vara relativt sena etableringar (Johnson, 1982, s. 79 ff.). Ortnamnstypen har en snäv utbredning även i ett riksperspektiv. Den förekommer visserligen här och var i hela Sverige, men är i särklass vanligast just i gränstrakterna mellan Småland, nordvästra Skåne och sydöstra Halland (a.a., s. 215).

Den rådande tolkningen av namnet är "nybygge" och förleden kan vara ett personnamn, en yrkesbeteckning eller en terrängbeteckning, t.ex. Kerstinsbygget, Krämarebygget eller Eketsbygget. I de flesta fall utgörs emellertid förleden av benämningen på en äldre, närbelägen gård, t.ex. Farhultsbygget eller Uddaredsbygget (Johnsson, 1982, s. 153). Både nyare och äldre halländskt kartmaterial ger intryck av att -byggetgårdarna ofta etablerats genom avstyckning av den äldre gårdens ägor. I de äldre kartorna tycks det dessutom inte vara ovanligt att de ligger i hägnadslag med den förmodade primärenheten (se t.ex. LMV M31-50:1, Uddared i Knäred socken). En annan observation är att gårdar med -byggetnamn ofta tycks ha etablerats på utjordar och ödehemman (Johnson, 1982, s. 169 och där anförd litteratur). Då -byggetgårdarna generellt är avsevärt mindre än primärenheterna, så tycks de till en början närmast ha varit en slags torpetableringar (a.a., s. 181 och där anförd litteratur).

Den snäva geografiska utbredningen är onekligen gåtfull. Ägde denna sena nyetablering rum enbart inom detta område eller är det bara här som den har fått just detta uttryck vad gäller namnformen? Johnson (1982), som i första hand diskuterar ortnamnsformen ur språklig synvinkel, menar att -byg-

Figur 8. Utbredningsbilden för ortnamn med efterleden bygget i Halland. Källa: Ekonomiska kartan 1950–1971. Excerpt av Stefan Höglin.

getgårdarna uppkommit i samband med en sekundär kolonisationsväg under sen medeltid och att de, både i Halland och Skåne, har stark anknytning till kronoallmänningar (a.a., s. 220). Detta förklarar dock inte den snäva utbredningsbilden. Större delen av höglandsområdet utefter den gamla riksgården mot Sverige förefaller, som vi snart skall se, ha varit kronoallmänning under medeltid. Den danska kronan tycks dock ha haft särskilda ägarintressen just i det här området. I hallandslistan, i kung Valdemars jordebok från 1200-talet, omtalas särskilt ett "landbogods på allmanningen" i Höks härad. Detta skall emellertid genom byte ha övergått till frälse

under 1500-talet (Sandklef, 1954, s. 489; KLN, 1966). I den sydöstra delen av Halland och nordvästra delen av Skåne pågick emellertid annan verksamhet under medeltid, som kanske är av betydelse för förståelsen av denna till synes lokala nyetableringsrörelse.

Hade järnet någon betydelse...?

De halländska myrmalmsförekomsterna och den järnhaltiga örjorden utnyttjades under både förhistorisk tid och medeltid för järnframställning, något som lämningar efter lågteknisk järnhantering i det halländska landskapet vittnar om. Strömberg (1991) har pekat

på möjligheten att denna järnhantering kan ha spelat en viss roll för bebyggelseutvecklingen på höglandet i länets södra delar. Diskussionen baserar sig på resultat från arkeologiska undersökningar av järnåldersboplatser, som utfördes i samband med projekten Sydgas och Västgas åren 1984–87, samt en inventering av järnframställningsplatser från 1930-talet (Nihlén, 1939). Genom undersökningarna har tre medeltida huvudområden för järnframställning i nuvarande Hallands län kunnat avgränsas, nämligen i trakterna av Tvååker, Södra Unnaryd och Hishult.

Hishultsområdet, i södra Halland, omfattar förutom Hishult även socknarna Växtorp och Knäred. I relation till detta område skissar Strömberg en modell för ett tänkbart kolonisationsförlopp. Enligt denna gick utvecklingen mot en högre grad av storskalighet i järntillverkningen hand i hand med en gradvis kolonisation av skogsbygderna på höglandet. Under äldre järnålder var all tillverkning av järn förlagd till kustslättens bebyggelse, dvs. i första hand ute på Laholmsslätten. Under yngre järnålder och tidig medeltid ökade järnhanterings betydelse och ett system av fäbodliknande säsongsbosättningar för järnproduktion antas ha utvecklats i anslutning till myrmalmsförekomster uppe på höglandet. Säsongsbosättningarna permanentades under medeltid och kom att bilda kärnan i den historiskt kända bebyggelsen (Strömberg, 1991 s. 34 ff.). Detta bebyggelseskikt bör, i så fall, motsvara det med ändelser som –red, –alt, –ilt osv. (se fig. 7). Mot slutet av medeltiden förlorade så den halländska järnframställningen i betydelse, men järntillverkning tycks ha pågått i viss omfattning fortfarande vid 1500-talets slut. Enligt bevarade danska jordeböcker över Höks härad från 1580-talet, så erlade vid denna tid vissa bönder i skogsbygderna fortfarande en del av skatten i järn (Sandklef, 1954, s. 521).

Medeltida källor omtalar att Hishultsområdet, tillsammans med de angränsande Skånesocknarna Fagerhult och Örkelljunga, under 1400-talets mitt utgjorde ett eget län i det danska riket, "Itzhulte län". Tillsammans bildar dessa också ett sammanhängande område med ett stort antal kända järnframställningsplatser och länsbildningen har därför satts i samband med järnproduktionen i området (Strömberg, 1991, s. 15, se även Sandklef, 1970, s. 59). Ett till synes intrikat

sammanträffande är att det järnproducerande "Itzhulte län" till stora delar tycks sammanfalla med utbredningsområdet för de ovan diskuterade ortnamnen med efterleden –bygget (se ovan). Det är lätt att tro att det finns något slags samband mellan etableringen av gårdarna med –byggetnamn och järnframställningen i området. Om så är fallet så tycks det förra följa på det senare, dvs. –byggetgårdarna speglar en nyetablering som satte igång först när järnhanteringen förlorade i betydelse. Frågan är om det finns något samband mellan de båda företeelserna och vad detta i så fall består i?

Fossila odlingslandskap

Under det senaste dryga årtiondet har fossila odlingslandskap inom sydsvenska höglandet och sydvästra Götalands skogsbygder dragit till sig ett allt större intresse. Diskussionerna kring det förhistoriska och medeltida agrarlandskapet i området har kommit att cirkla kring två typer av lämningar, nämligen röjningsröseområden och bandparceller. Senare tids forskning och revideringen av fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan har väckt nya insikter om de här lämningarnas ålder och den stora omfattning, i vilken de förekommer inom området.

När revideringsinventeringar genomfördes i Hallands län under 1980-talet registrerades ett "tämmligen stort" antal lokaler med fossil åkermark. De var i allmänhet lokaliserade till övergångszonen mellan den halländska kustslätten och höglandet, till höglandets dalgångar och till bygderna kring sjösystemen i Hylte kommun (Jensen, 1997, s. 62). Det har inte, inom ramen för det här arbetet, varit möjligt att gå igenom fornminnesregistret för att utröna i vilken utsträckning de här lokalerna med fossil åkermark motsvarar röjningsröseområden och bandparcellsystem. Det är emellertid rimligt att anta, att den här typen av lämningar är mycket vanlig även i Halland. Ett antal halländska lokaler med sådana typer av fossila lämningar har också dokumenterats under senare tid (t.ex. Connelid & Mascher, 1995).

I tidigare kapitel har den halländska bebyggelseutvecklingen diskuterats på ett översiktligt plan, med utgångspunkt i fornlämningsskildern och hur ortnamn av olika ålder fördelar sig inom länet (kap. Järnålderns

och medeltidens bebyggelseutveckling). De förhistoriska odlingslandskap, som röjningsröseområdena och bandparcellerna representerar, gör det möjligt att föra ned denna diskussion på ett lokalt plan och koppla ihop den med den agrarhistoriska förändringsprocessen.

Vandrande gårdar

Röjningsröseområden förekommer alltså inte bara i Halland, utan inom hela det sydsvenska höglandet (se t.ex. Welinder *et al.*, 1998, s. 274). Med begreppet avses sammanhängande områden med relativt tätt liggande, övertorvade röjningsrösen. Rösena, som även kallas hackerör, består av handplockad sten och är relativt flacka och regelbundna till formen. Undersökningar av sådana här områden har visat att ytorna mellan hackerören består av stenröjda odlingsytor. Det är alltså fråga om fossil åkermark och denna återfinns vanligtvis på höjdsträckningar belägna över högsta kustlinjen, i såväl skogsmark som i direkt anslutning till historiskt känd åkermark. De sammanhängande områdena med röjningsrösen kan vara mycket stora, från ett par till mer än etthundra hektar. Inom områdena saknas spår av parcellindelning. Däremot har i flera fall hägnadslänkande stensträngar påträffats runt områdenas ytterkanter. Boplatsytor, liksom gravar och skålgropsstenar, förekommer som regel inom eller i anslutning till områdena. Undersökningar har visat att flera samtida boplatser kan förekomma inom ett och samma område. Röjnings- eller hackerörsområden dateras generellt till sen bronsålder-äldre järnålder, dvs. ca 800 f. Kr. till 400 e. Kr., men de kan i viss utsträckning ha varit i bruk även under yngre järnålder och medeltid. Likartade lämningar förekommer också från senare historisk tid, men det är ofta möjligt att skilja äldre lämningar från yngre på formmässiga grunder (Gren, 1997, s. 134 ff.; Mascher, 1995, s. 45).

Vilket funktionellt och samhälleligt sammanhang har då efterlämnat dessa former i landskapet? Till att börja med verkar det inte troligt att den ofta betydande areal odlingsmark som ett röjningsröseområde representerar någonsin varit i drift samtidigt. Det utgör sannolikt istället spår av ett månghundraårigt, extensivt åkerbruk bedrivet av en, eller flera, gårdar som "vandrat" inom gradvis växande kulturmarksområden (Welinder *et*

al., 1998, s. 277 ff.; se även kap. De första bönderna). Troligen fungerade detta så att den enskilda gården, med långhus och stallade djur, hade sina för tillfället mest intensivt brukade åkrar i omedelbar närhet av bebyggelseplatsen. På dessa åkrar hade man kortare trädesperioder eller växtföljder, möjligen gödslades de även. Med vissa intervall, kanske motsvarande livstiden för gårdens byggnader, gjordes omflyttningar av bebyggelsen. Gårdsläget övergavs och nya byggnader restes på en annan plats. Här togs även nya åkrar upp, medan det gamla åkerområdet lades i långtidsträda och övergick till bete, möjligen slätter. Markanvändningen präglades alltså av rörlighet och gårdarna, med sina små åkrar, var omgiven av öppna gräsmarker, ung triviallövskog och, naturligtvis, ett över tid växande antal röjningsrösen.

De enskilda gårdarna i detta areellt expansiva jordbruk, utgjorde alltså molekylerna i den äldre järnålderns spridda bebyggelsebild (se kap. Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling). Mascher (1995) har, med utgångspunkt i socialantropologisk teoribildning, föreslagit att gårdarna brukades av familjehushåll. Det större sociala sammanhanget kring dessa familjehushåll utgjordes av lokala släktgrupper. Släktgruppen innehade den yttersta bestämmanderätten över marken och möjligen var denna i sin tur inordnad i en övergripande struktur, t.ex. ett hövdingadöme. Den enskilda brukarens besittningsrätt till marken var helt avhängig tillhörigheten till det större kollektivet och direkt kopplat till nyttjandet, dvs. vad man för tillfället förmådde hålla i hävd (a.a., s. 47, se även Welinder *et al.*, 1998, s. 286). Detta medförde sannolikt vare sig behov eller möjlighet att manifesteras enskilda andelar i det samlade, gemensamma territoriet.

Förhistoriska markskiften

En annan typ av lämning vars huvudsakliga utbredningsområde sammanfaller rätt väl med de halländska flodernas avrinningsområden, dvs. det sydsvenska höglandets västra delar, är en form av regelbundna, storskaliga markindelningar, vilka i dagligt tal benämns bandparceller (se t.ex. Welinder *et al.*, 1998, s. 274). Vad som avses, när man talar om bandparceller i den här meningen, är en komplex sammansättning av former. Begreppet åsyftar alltså inte enbart ytornas geometriska form,

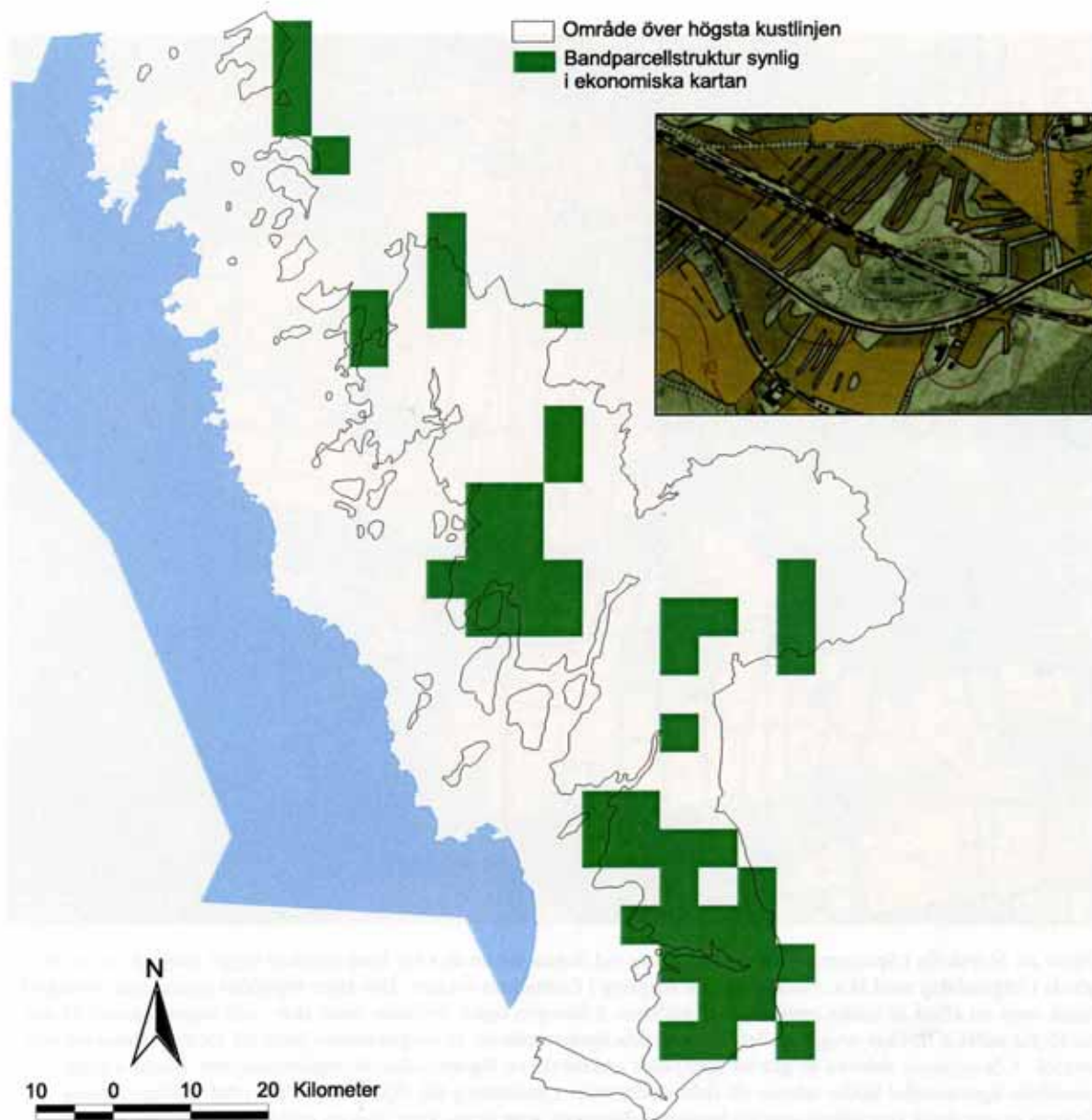
enligt fornminnesinventeringens terminologi (jämför Gren, 1997, s. 96 f.). Spåren av dessa markindelningar syns i terrängen som stensträngar, terrasskanter och jordvallar, vilka avgränsar parallellt liggande, bandformiga parceller. Inom de enskilda parcellerna finns röjningsrösen och röjda odlingsytor begränsade av hak och terrasskanter, men även mark som inte är lämpade för odling, t.ex. sankmark och impediment. Bandparcellerna tycks alltså inte vara brukningsteget i den historiska kända bemärkelsen, utan snarare ägoindelningar innehållande både odlings-, slätter och betesmark. Metrologiska analyser tyder också på att det snarast rör sig om ett slags markskiften. ¹⁴C-dateringar tyder på att de tidigaste markindelningarna av den här typen började genomföras i södra Västergötland redan under mellersta järnålder, dvs. 400 till 600 e. Kr. I Halland dyker de upp några hundra år senare. Här tycks markindelningar enligt detta mönster å andra sidan ha genomförts ända in i medeltid (Mascher, 1995, s. 48; Connelid & Rosén, 1997, s. 36).

I dagens landskap uppträder bandparcellsystem i samma miljöer som röjningsröseområden, dvs. på höjdsträckningar över högsta kustlinjen. I många fall överlagras bandparcellsystem äldre röjningsröseområden. Det tycks alltså som om den äldre järnålderns rörliga, expansiva markutnyttjande, under 700- och 800-talet efterhand ersattes av ett storskaligt genomfört skifte, där enskilda markrättigheter fixerades i terrängen i form av regelbundna, bandformiga ägoskiften. Olika förklaringar till denna förändring har föreslagits, bl.a. att ett behov av att tydliggöra markrättigheter uppkommit genom en tilltagande brist på mark (Mascher, 1995, s. 50). En annan förklaring skulle kunna vara att markindelningen i själva verket är ett tecken på att de kollektiva släktgrupperingarnas inflytande över marken var på väg att lösas upp och att nya sociala skiktningar baserade på enskilt markinnehav var på väg att växa fram (se ovan). Den systematik som tycks ligga bakom denna tämligen genomgripande planering av landskapet, kan tyda på att förändringen initierades av sociala grupperingar i det övre skiktet av samhället (Mascher, 1995, s. 50 f.). Det har även påpekats att markindelningar av den här typen förekommit i så vitt skilda områden som t.ex. Rumänien, Tunisien och i Östafrika. I dessa områden är de emellertid

alltid förknippade med en härkomstbaserad social organisation, där bandparcellerna uttrycker verkliga eller konstruerade samband till en ursprunglig jordherre. Bandparcellsystemen skulle alltså, enligt denna förklaringsmodell, kunna utgöra ett slags släktträd som iscensatts i landskapet (Welinder *et al.*, 1998, s. 289 f.).

Oavsett vilka de avgörande orsakerna bakom markskiftet var, så tycks genomförandet sammanfalla i tid med den tidigare diskuterade koncentrationen av bebyggelsen på höglandet under yngre järnålder (se kap. Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling). De har därefter utgjort en "seg" struktur i landskapet, som kan skönjas långt fram i tiden. Detta illustreras på ett slående sätt av att de på vissa håll fortfarande går att urskilja i 1960-talets ortofotobaserade, ekonomiska karta. Figur 9 tycks visa att välbevarade bandparcellsystem företrädesvis förekommer på höglandet eller i direkt anslutning till högsta kustlinjen. Detta återspeglar emellertid sannolikt bevarandeförhållanden mer än företeelsens ursprungliga utbredning. I äldre lantmäteriakter tycker man sig nämligen ofta ana, att bandparcellsystem utgör en relik grundstruktur i de yngre, historiskt kända byarnas åkersystem och tegskiften och detta förefaller gälla byar på såväl kustslätt som högland. Ett exempel är storskifteskartan från 1796 över hägnadslaget Öringe, Stålarp och Algustorp i Getinge och Rävinge socken (Connelid & Rosén, 1997, s. 33). Ett annat exempel är 1801 års storskifteskarta över Spannarps by i socknen med samma namn (se fig. 10). Förklaringen till att de här strukturerna inte har bevarats in i modern tid på kustslätten är sannolikt den långt drivna uppodlingen under senare tider. Undantag kan dock finnas. Detta visade sig vara fallet vid Sperlingsholm, utanför Halmstad, där ett litet område med bevarade fragment av bandparceller undersöktes i samband med utbyggnaden av Europaväg 6, i början av 1990-talet (Connelid & Mascher, 1996, s. 139–146).

Det tycks alltså som om röjningsröseområden, bandparcellsystem och historiskt kända byar och gårdar bildar en succession av odlings- och ägoindelningssystem (se fig. 11). I Halland finns bevarade exempel på hela successionskedjan i t.ex. Övraböke, Slättåkra socken (Connelid & Mascher, 1995) och i Björka, Köinge socken (Bengtsson, 1997). Om

Figur 9. Storleken och soliditeten i yngre järnålderns markindelningarna illustreras på ett slående sätt av att de på vissa håll bevarats och fortfarande går att urskilja i 1960-talets ekonomiska karta. I det valda exemplet, som är hämtat från Uddared i Knäreds socken, så är sannolikt de långsmala, parallella impedimenten i 1960-talets åkermark fragment av ett bandparcellsystem. På liknande sätt kan mer eller mindre fragmentiserade lämningar av de uråldriga markindelningarna fortfarande urskiljas i de övriga, markerade ekonomiska kartbladen.
Källa: Ekonomiska kartan 1950–1971. Excerpt av Stefan Höglin.

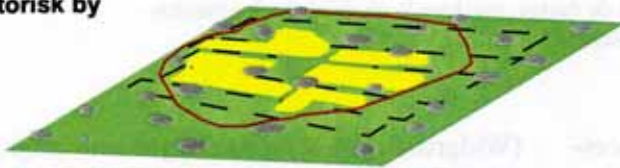
det sedan alltid är fråga om obrutna successioner återstår dock att utreda. Det finns nämligen exempel, där fossila odlingslandskap saknar uppenbart rumsligt samband med den historiskt kända bebyggelsen och dess odlingsmarker. Ett sådant är Bokhyddan, Södra Unnaryds socken (Jönsson, 1985). ¹⁴C-dateringar tyder på att detta odlingslandskap var i bruk under äldre järnålder och under tidig medeltid. Om det däremellan var kontinuerligt brukat är mera oklart, liksom när lämningarna fick sin huvudsakliga form

(Widgren, 1985, s. 15 f.). Något som möjligen talar för ett kontinuitetsbrott under yngre järnålder är att någon markindelning, av den typ som diskuterats ovan, inte tycks ha genomförts här (jämför Jönsson, 1985 och t.ex. Mascher, 1995, s. 49). Bokhyddan skulle därmed ansluta till diskussionen kring bebyggelsens förskjutningar under yngre järnålder och medeltid (se kap. Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling). Att det därefter återigen övergavs kan spegla händelseutvecklingen senare under medeltiden.

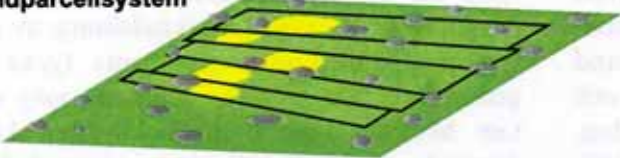

Figur 10. Storskifte i Spannarp 1801. Spannarp är vid denna tid en stor by. Inägomarken ligger samlad i ett stort gård i hägnadslag med bl.a. Nackhälle och Änglarp i Grimetons socken. Det äldre tegskiftet (tunn, svart streckad linje), som nu alltså är under omskiftning (gulbrun, heldragen linje), omfattar både åker- och ängsmark och är vid en första anblick mycket oregelbundet. De enskilda ägoparcellerna är oregelbundna både till form, orientering och storlek. I de centrala delarna av gårdet uppträder emellertid en iögonfallande regelbundenhet. Bandformiga, parallella ägoparceller bildar nästan ett fiskbensmönster i anslutning till vägen, som löper i öst-västlig riktning. Frågan är om detta kan tolkas som ett bandparcellsystem, som ligger kvar som en relik grundstruktur i det för övrigt vildvuxna tegskiftet? Källa: Utsnitt ur LMV M59-3:3 1801-1807.

Historisk by

Bandparcellsystem

Röjningsröseområde

Figur 11. Principskiss över hur olika odlings- och ägoindelningssystem överlagras varandra i det halländska landskapet.

- Röjningsröse
- Aker
- Stensträng, jordvall
- Historisk hägnad
- Övrig mark

Medeltida ödeläggelse?

En i halländska sammanhang sällan diskuterad företeelse är den senmedeltida agrarkrisen. Den generella bilden av denna är att jordbruket, efter en expansiv period under 1100- och 1200-talet, drabbades av en djup nedgång. Nedgången, som började under första hälften av 1300-talet, är märkbar i stora delar av Europa och yttrar sig bl.a. i övergivna gårdar och sjunkande jordränder. En klassisk förklaring är att nedgången följde på den pestepedemi, "Digerdöden", som härjade i stora delar av den kända världen vid denna tid. Andra förklaringar betonar i stället betydelsen av klimatförsämringar som uppträdde vid samma tid. Ett förhållandevis varmt och torrt klimat under 1100- och 1200-talet förändrades och blev kallare och fuktigare från och med 1300-talet. Detta höll sedan i sig under hela 1400-talet och anses, av många bedömare, ha hämmat jordbruksutvecklingen under perioden. Gårdar som övergavs i samband med agrarkrisen kan ibland spåras i äldre kameralt material och lantmäterikartor i skepnad av s.k. utjordar. Det finns också en hel del exempel på fossila lämningar efter ödelagda, medeltida gårdar på olika håll i landet (t.ex. Widgren, 1997).

I Halland tycks emellertid inte agrarkrisen ha efterlämnat några sådana spår efter sig. Detta kan förvisso bero på att de äldsta bevarade jordeböckerna, fränsett kung Valdemars jordebok från 1200-talet, är från 1500-talets slut. De kamerala spåren efter eventuella ödegårdar kan helt ha försvunnit i dessa relativt sena jordeböcker (jämför dock Sandklef, 1954, s. 521). Connelid och Rosén (1997) pekar på några andra, möjliga förklaringar. Vissa studier tyder på att ödeläggelsen var av jämförelsevis liten omfattning i Halland. Markutnyttjandet var också mera flexibelt än på andra håll i landet, dvs. inte uppbundet i regelbundna gårdesindelningar och tegskiften. Detta kan ha bidragit till att ödegårdar inte permanentades i landskapet (a.a., s. 39). I det här sammanhanget är det emellertid viktigt att komma ihåg iakttagelsen att gårdar med namnformen -bygget i många fall verkar ha etablerats i anslutning till tidigare utjordar (se kap. Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling). De kan i så fall ha varit ett återupptagande av gårdar, som ödelagts under den medeltida agrarkrisen. Även lämningar av den typ som finns representera-

de i Bokhyddan, Södra Unnaryds socken, är naturligtvis av intresse, då de möjligen kan representera ett tidigmedeltida jordbruk (se kap. Fossila odlingslandskap).

Sandklef (1954) antyder, å sin sida, en helt annan förklaring. Den tidigare omtalade klimatförsämringen behöver inte ha varit ensidigt negativ för det halländska jordbruket. Det kallare, fuktigare klimatet ledde visserligen till svårigheter för det rena åkerbruket, men ängar och betesmarker gynnades (a.a., s. 562 f.). Detta bidrog till att accentuera inriktningen mot boskapsskötsel i det halländska jordbruket. Enligt Sandklefs resonemang uppstod emellertid problem under 1500-talet, när klimatet åter förändrades och blev varmare och torrare. Detta förbättrade återigen åkerbrukets möjligheter, men försämrade förutsättningarna för djurhållningen i och med att avkastningen från slätter- och betesmarker sjönk. Kreaturstammen minskade och därmed tillgången på gödsel. Sandklef menar att detta kan vara bakgrunden till att tång från de halländska havsstränderna började användas som kompletterande jordförbättring. Den allmer omfattande tångtåkten blottade sandstränderna och gav, enligt Sandklef, upphov till ett av de påföljande århundradenas värsta gissel i Hallands kusttrakter, nämligen sandflykten (a.a., s. 551-564). Halland var emellertid inte ensamt drabbat. Delar av Skåne och Danmark brottades med liknande problem under samma period. Senare tids forskning har också visat på mera komplexa orsaker bakom problemet, något som kommer att diskuteras vidare längre fram i texten (se kap. Skogens betydelse för lantbrukshållningen).

Det historiskt kända odlingslandskapet tar form

Den äldre järnålderns halländska odlingslandskap verkar, som vi tidigare sett, ha präglats av vandrande gårdar och en expansiv markanvändning utan bestående åtskillnad mellan olika markslag. 1600- och 1700-talets lantmäterikartor visar däremot ett odlingslandskap präglat av åker-ängsbruk och en i stort sett fast åtskillnad mellan å ena sidan inägomarken, dvs. åker och äng, och å den andra utmarken. Man kan alltså påstå att förändringen under perioden däremellan gick mot en allt mer stationär markanvändning.

De storskaliga markindelningarna, dvs.

bandparcellsystemen, tycks ha utgjort ett första steg i denna riktning. Den reglering av markrättigheterna som de innebar, ledde sannolikt även till en intensifiering, så tillvida att det område den enskilde brukaren hade att hålla sig inom gavs en klar avgränsning i terrängen. Inom detta område kan emellertid markanvändningen även fortsättningsvis ha haft en relativt extensiv prägel. Röjningsrösejordbrukets grästrädesbruk kan mycket väl ha fortsatt inom ramen för de nya markindelningarna (Mascher, 1995, s. 48; Welinder *et al.*, 1998, s. 290 f.).

Vad hände då under tiden därefter? Connelid & Rosén (1997) har skissat en bild av en tänkbar medeltida förändringsprocess, som innebar en gradvis övergång till det historiskt kända åker-ängsbruket. Denna process påbörjades senast under 1200-talet och en viktig orsak var en allt mer tydlig inriktning mot boskapsskötsel. Betetrycket på gräsmarkerna ökade, vilket ledde till behov av striktare uppdelning mellan inägor och utmarker och rationalisering av hägnadssystemen. Odlings- och slättermark kom därigenom att fixeras i landskapet på ett annat sätt än tidigare. För åkermarkens del kan detta ha inneburit att det äldre grästrädesbruket nu fick ge vika för ett intensivare odlingssystem där åkermarken i stort sett besåddes årligen, dvs. ensåde. Detta krävde naturligtvis god tillgång på gödsel, men det hade man sannolikt gott om i den boskapsinriktade ekonomi som resonemanget förutsätter. Förändringen innefattade även en serie bebyggelseomflyttningar, som antas spegla hägnadslagens framväxt. I den boskapsinriktade ekonomin var det rationellare att ha närhet till utmarken än till åkermarken. I takt med att hägnadssamverkan mellan gårdar utökades, kom många gårdar efterhand att hamna i ofördelaktiga lägen långt inne i gårdet. De flyttades därför ut till utmarksgränsen. Det är också där som vi i regel återfinns dem i de äldsta halländska kartorna (a.a.).

Inledningen av denna förändringsprocess sammanfaller ju även i tid med andra intressanta företeelser, inte minst införandet av jordränder och ett formaliserat landboinstitut. Detta aktualiserar diskussionen kring allmänna förändringar av driftsformerna på vikingatida och tidigmedeltida storgårdar, vilken ofta antas ha inneburit en uppdelning av dessa i mindre landbogårdar (Lindkvist, 1979, s.

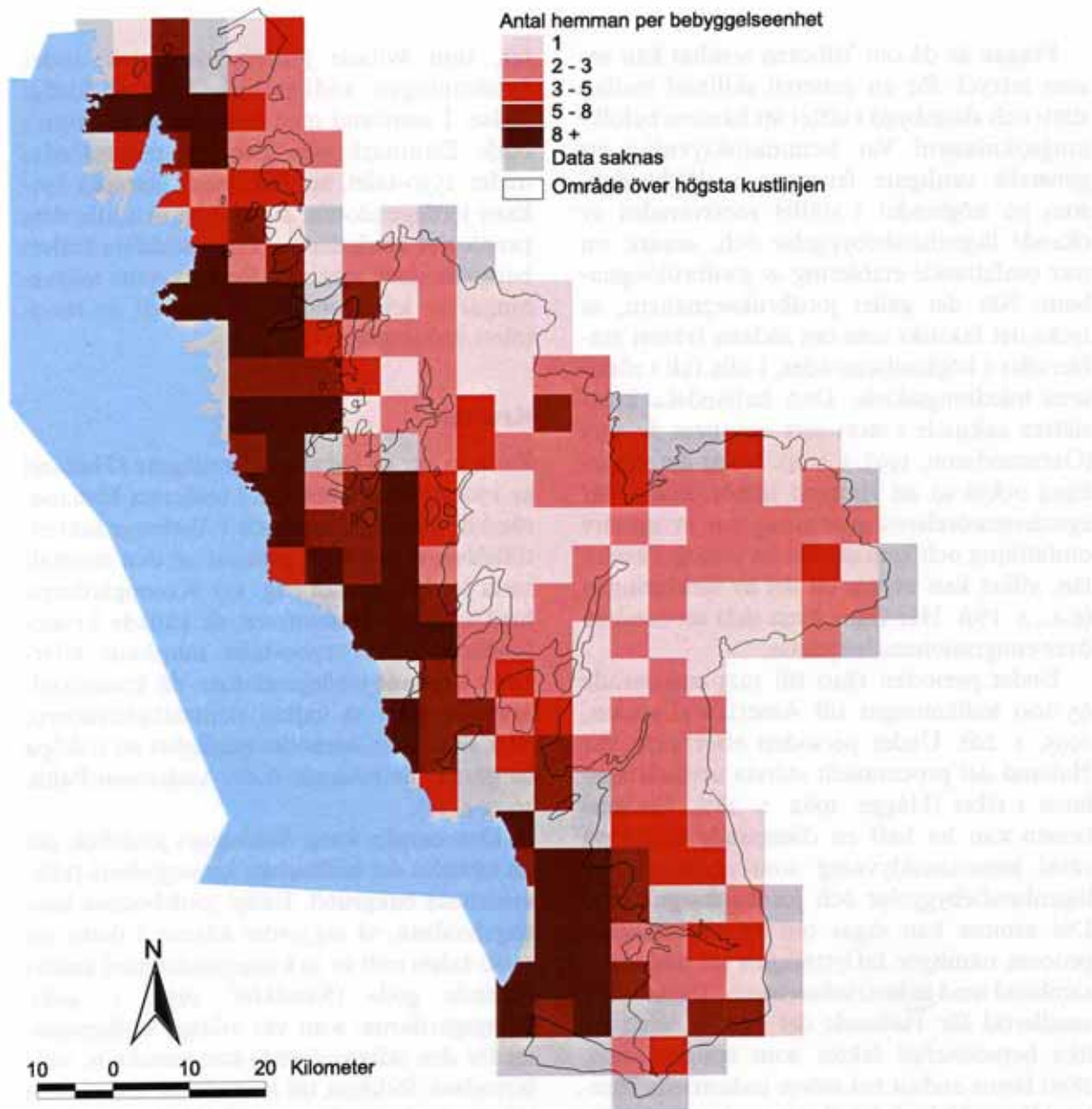
129–139; se även Tollin, 1999). En sådan utveckling skulle för Hallands del ligga väl i linje med den bild som ortnamnen ger av bebyggelseutvecklingen under medeltid, på såväl kustslätt som högland (se kap. Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling).

Befolkning och bebyggelse

Den halländska befolkningen fördelar sig i dag ojämnt mellan slättbygden i väster och höglandet i öster. Befolkningstätheten är avsevärt högre i slättbygden och det är också här som de stora tätorterna ligger. Höglandet är däremot avsevärt glesare befolkat (SNA, 1996a, s. 13). Detta förhållande tycks vara något av en historisk konstant, då dagens befolkningsfördelning grovt sett speglar situationen på 1200-talet (Andersson-Palm, 1999, s. 55). Även när det gäller bebyggelsestrukturen bildar högsta kustlinjen vattendelare (fig. 12). På kustslätten tycks medelstora byar ha varit vanliga i historisk tid, medan bebyggelsen på höglandet dominerades av ensamgårdar och mindre byar med 2 till 3 hemman.

De halländska befolkningstalen tycks ha förändrats relativt lite mellan 1250 och 1750. Variationer förekom dock under perioden. 1300- och 1400-talet präglades av en minskning, som i tid sammanfaller med den ovan diskuterade agrarkrisen. Denna nedgång tycks ha vänt under 1500-talet och ersatts av en försiktig ökning, som sedan fortsatte under 1600-talet. I början av 1700-talet hade denna ökning resulterat i en befolkningensmängd, som något översteg 1200-talets. Mera omfattande demografiska förändringar tycks emellertid ha inträffat först efter 1750, då den halländska befolkningen började att öka ganska dramatiskt (Andersson-Palm, 1999, s. 51).

Ydborn (1984) har studerat befolkningstillväxten och dess följder för jordbruket under perioden 1780 till 1870 i de halländska socknarna Hunnestad, Torpa och Nösslinge, samtliga i Himle härad. Ydborn arbetar efter hypotesen att befolkningsökningen var en avgörande drivkraft bakom 1700- och 1800-talets skiftesreformer. Trots att de tre socknarna är närbelägna tycks befolkningsökningen ha varierat ganska betydligt, dem emellan. I den utpräglade slättsocknen Hunnestad ökade befolkningen med nära 100 procent under perioden. Likaså i Torpa, som

Figur 12. Bebyggelsestruktur. Angivelsen av antal hemman per bebyggelseenhet bygger på en uppskattning av antalet jordbokshemman utifrån ekonomiska kartans fastighetsnumrering. Källa: Ekonomiska kartan 1950-1971. Excerpt av Stefan Höglin.

är belägen i övergångszonen mellan Varbergs-slätten och sprickdalslandskapet norr därom. Nösslinge, beläget i skogstrakterna vid gränsen mot Älvsborgs län, uppvisar däremot en klart lägre befolkningstillväxt, ca 55 procent, under samma period (a.a., s. 18).

De stigande befolkningstalen tycks ha lett till skilda konsekvenser i de tre socknarna. I Hunnestad ledde den snabbt ökande befolkningen till en omfattande hemmansklyvning. Hemmansklyvningen påskyndade skiftesreformer, som i sin tur underlättade ytterligare hemmansklyvningar. I Torpa tycks den ökande befolkningen i högre grad ha absorberats av redan befintliga brukningsenheter.

Hemmansklyvningen beskrivs som måttlig, i jämförelse med Hunnestad, och sambandet mellan hemmansklyvning och skiftesreformer är svagare. I skogstrakterna i Nösslinge var de ökande befolkningstalens inverkan på jordbruket marginell. Bestående hemmansklyvningar tycks nästan inte alls ha ägt rum i socknen under perioden och skiften tycks som regel ha berört skog och utmark. Bristen på odlingsmark gjorde möjligheten till nyodling begränsad. Den del av den ökande befolkningen i Nösslinge, som inte kunde absorberas av befintliga brukningsenheter, var hänvisade till torp och backstugor. (a.a., s. 190 f.)

Frågan är då om Ydborns resultat kan ses som uttryck för en generell skillnad mellan slätt- och skogsbygd i sättet att hantera befolkningsökningen? Var hemmansklyvning ett generellt vanligare fenomen i slättbygden, som på höglandet i stället motsvarades av ökande lägenhetsbebyggelse och, senare, en mer omfattande etablering av jordbruksegna- hem? När det gäller jordbruksegna- hem, så tycks det faktiskt som om sådana främst etablerades i höglandsområdet, i alla fall i rörel- sens inledningsskede. Den halländska kust- slätten saknade i stort sett egna hem år 1913 (Germundsson, 1993, s. 104). Nu är det visser- ligen också så att Halland tillhör de län där egna hemrörelsens genomslag var av mindre omfattning och kom senare än i många andra län, vilket kan utgöra en del av förklaringen (a.a., s. 179). Här finns även skäl att fundera över emigrationens betydelse.

Under perioden 1840 till 1925 emigrerade 65 000 hallänningar till Amerika (Larsson, 1995, s. 20). Under perioden efter 1870 var Halland det procentuellt största utvandrings- länet i riket (Hägge, 1962, s. 287). Emigra- tionen kan ha haft en dämpande effekt på såväl hemmansklyvning som etablering av lägenhetsbebyggelse och jordbruksegna- hem. Det samma kan sägas om en närbesläktad process, nämligen inflyttningen till städerna i samband med industrialiseringen. Detta tycks emellertid för Hallands del inte ha varit en lika betydelsefull faktor som emigrationen. 1860 fanns endast två större industriella före- tag i länet. Vid sekelskiftet 1900 bodde fortfa- rande 80 procent av länets befolkning på landsbygden. 1958 var siffran nere i 57 pro- cent (a.a., s. 289). Den stora flyttningsrörelsen in mot de halländska tätorterna har således, som på så många andra håll i landet, ägt rum först under 1900-talet.

Jordägarna i det tidigmoderna ståndssamhället

I det tidigmoderna ståndssamhället var den mantalsatta jorden i princip fördelad mellan tre ägargrupper, nämligen kronan, adeln och de självägande skattebönderna. Under medel- tiden, fram till reformationen, var även den katolska kyrkans olika institutioner betydan- de jordägare. Kyrkans och adelns egendomar var befriade från merparten av de grundskat-

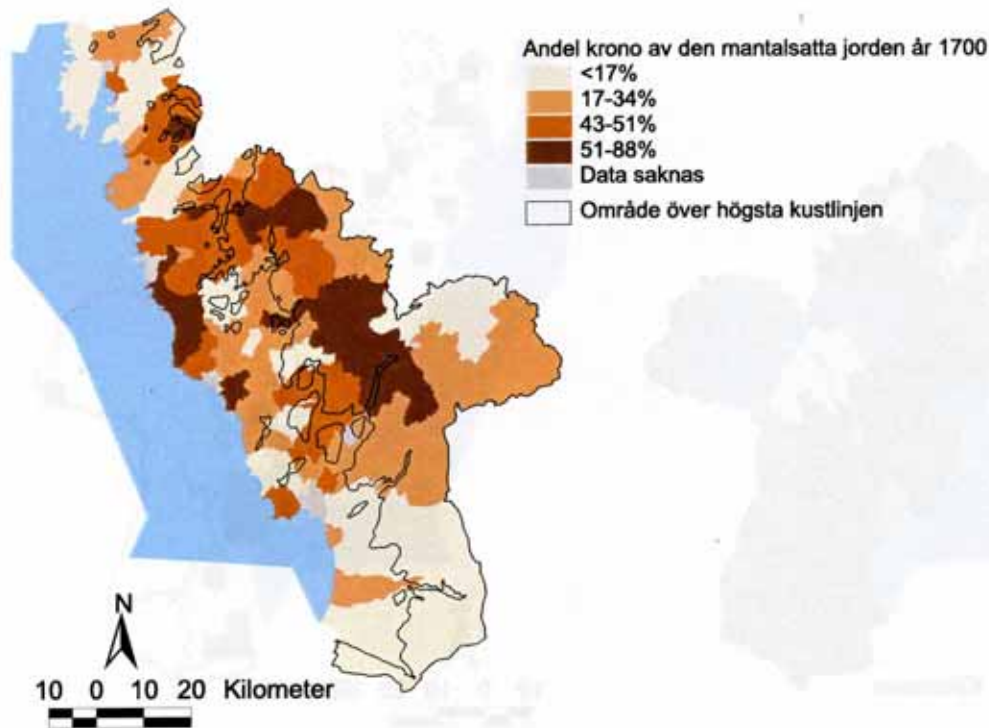
ter, som åvilade jorden, och gick under benämningen andligt respektive världsligt frälse. I samband med reformationen, som i både Danmark och Sverige genomfördes under 1530-talet, konfiskerades katolska kyr- kans jordegendomar av kronan och alla dess privilegier återkallades. Det världsliga frälset berördes dock inte av reformationens indrag- ningar av jordegendomar, men väl av 1600- talets reduktioner.

Kronan

Kronan var en betydande jordägare i Halland år 1700. I vissa områden i mellersta Halland, särskilt på höglandet och i Varbergstrakten, tillhörde upp till 90 procent av den mantal- satta jorden kronan (fig. 13). Kronogårdarna brukades av arrendatorer, så kallade krono- landbor. Under 1700-talet minskade efter- hand kronans jordegendomar, då kronoland- borna genom så kallad skattringslösen, eller skatteköp, bereddes möjlighet att friköpa de gårdar de brukade (t.ex. Andersson-Palm, 1997, s. 17).

Den danske kung Valdemars jordebok ger en inblick i det halländska kronogodsets tidig- medeltida bakgrund. Enligt jordebokens kon- ungslevslista, så utgjordes kärnan i detta vid 1200-talets mitt av 19 kungsgårdar med under- lydande gods (Sandklef, 1954, s. 498). Kungsgårdarna, som var viktiga stödjepunk- ter för den tidigmedeltida kungamakten, var i huvudsak förlagda till kustslätten. I den även senare så kronodominerade Varbergstrakten (fig. 13) låg t.ex. de tre kungsgårdarna Grimtuna (Grymaetún), Vare och Ås, varav den sistnämnda donerades till cistercienser- orden vid 1200-talets slut och därefter uppträ- der under namnet Åskloster (Sandklef, 1970). Denna kungliga donation tycks för övrigt utgöra ännu ett spännande exempel på det uppenbara sambandet mellan just cisterci-enserorden och tidigmedeltida kungamakt som ofta påpekats på senare tid (t.ex. Holmström & Tollin, 1994, s. 5; Hagerman, 1996).

På höglandet fanns däremot endast två kungsgårdar, nämligen Knäred och Attavara. I konungslevslistan gör emellertid Valdemar även anspråk på "hela den skog som kallas allmänning och byarna som uppstått därpå" (Sandklef, 1954, s. 498). Enligt Sandklef är det sannolikt skogsområdena på höglandet, ut- efter riksgården mot Sverige, som avses (a.a.,

Figur 13. Andel krono av den mantalsatta jorden år 1700. Källa: Jordeböcker för Hallands och Älvsborgs län år 1700. Jordebok för Jönköpings län år 1703. Riksarkivet. Stockholm. Excerpt av Michael Frisk.

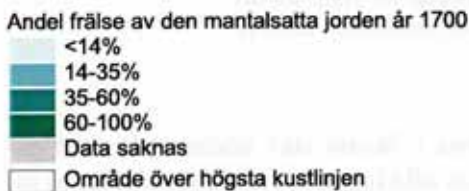
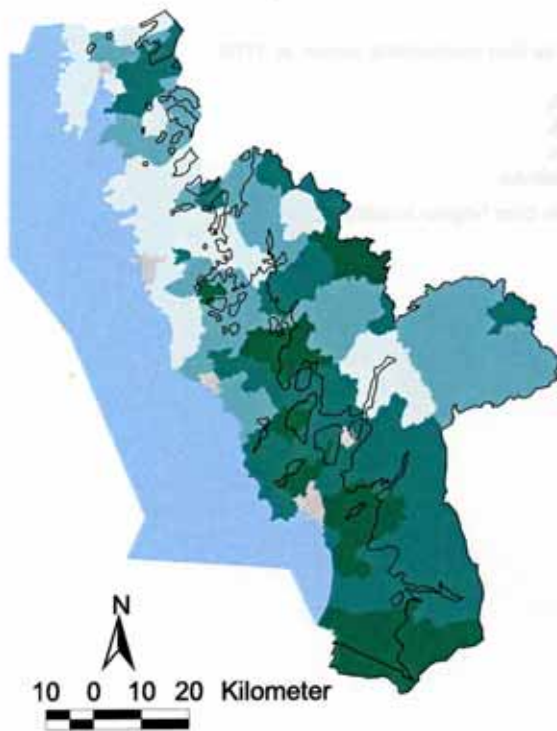
s. 500). Kungens uttalande är intressant av två skäl. För det första: förekomsten av något som närmast verkar ha varit en stor kronoallmänning utefter den gamla riksgården mot Sverige. För det andra: att det på 1200-talet nyligen har "uppstått" byar på denna. Detta skulle å ena sidan kunna vara den historiska förklaringen till kronodominansen i detta område. Å den andra, så tycks den komplicera diskussionen kring förändringarna av höglandets bebyggelsestruktur under yngre järnålder och tidig medeltid (se kap. Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling). Ytterligare en faktor verkar ha medverkat i det senare skedet av processen.

Adeln

Det har beräknats att adeln, vid 1600-talets mitt ägde runt 40 procent av de ca 4 000 hemman som fanns i Halland vid denna tid. Antalet adliga huvudgårdar, dvs. de gårdar där adelsmännen själva hade säte, var 27 stycken (Johannesson, 1984, s. 155). År 1700 var de adliga egendomarna ojämnt spridda över Halland, med en påtaglig koncentration till den södra delen av landskapet. Trots den nyligen genomförda reduktionen var den adliga dominansen här nästan i paritet med för-

hållandena i Skåne, där adeln ägde över 50 procent av alla hemman (a.a., s. 158, fig. 14 a).

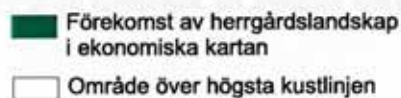
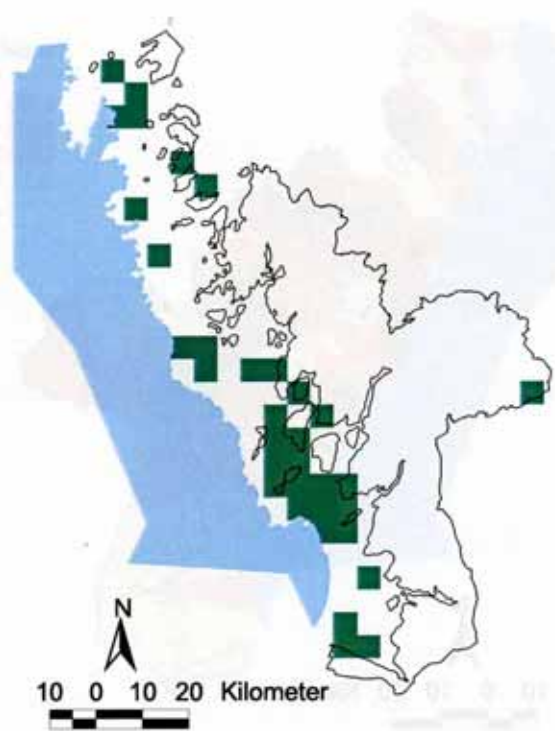
Adeln har, som grupp betraktad, i högre utsträckning än andra avsatt typiska spår i landskapet. Bland annat ställdes krav från kronans håll, att den adliga huvudgården skulle vara ståndsmässigt bebyggd. Från och med 1500-talets senare del blev det också vanligt på många håll i Nordeuropa, att adeln lade om driften av sina jordegendomar. Man gick från en utpräglad landbodrift, där den huvudsakliga inkomsten utgjordes av räntor från landbor, dvs. arrendatorer, till huvudgårdsdrift, där adelsmannens huvudgård utgjorde brukningscentrum i ett storjordbruk (Helmfrid, 1965; Magnusson, 1980). Pendeln svängde alltså åter tillbaka (se kap. Det historiskt kända odlingslandskapet tar form). För att göra denna stordrift möjlig krävdes dels att större arealer mark i anslutning till huvudgården kunde frigöras och läggas under dess egen drift, dels att det inom lämpligt avstånd fanns tillgång till arbetskraft i form av landbor med dagsverksskyldighet. I storgodsbildningens inledande skede var det därför önskvärt att koncentrera landbogoget till huvudgårdens omedelbara närhet, helst inom den egna socknen. Detta kunde ske genom strategiska köp och byten av gårdar och motparten

Figur 14 a. Andel frälse av den mantalsatta jorden år 1700. Källa: Jordeböcker för Hallands och Älvsborgs län år 1700. Jordebok för Jönköpings län år 1703. Riksarkivet. Stockholm. Excerpt av Michael Frisk.

i dessa affärer var ofta kronan. När adelsmannen på detta sätt hade koncentrerat sitt jordinnehav och skaffat sig fullständig ägar kontroll över den by, där hans egen huvudgård var belägen, genomfördes själva omläggningen av driften. Landbornas arrenden sades upp, byn avhystes och de samlade produktionsmarkerna lades under huvudgårdens egen drift. Ett halländskt exempel på en sådan godsbildning är Sperlingsholm, som bildades på 1600-talet genom avhysning av byn Klackerup (Connelid & Mascher, 1992 och där anförd litteratur).

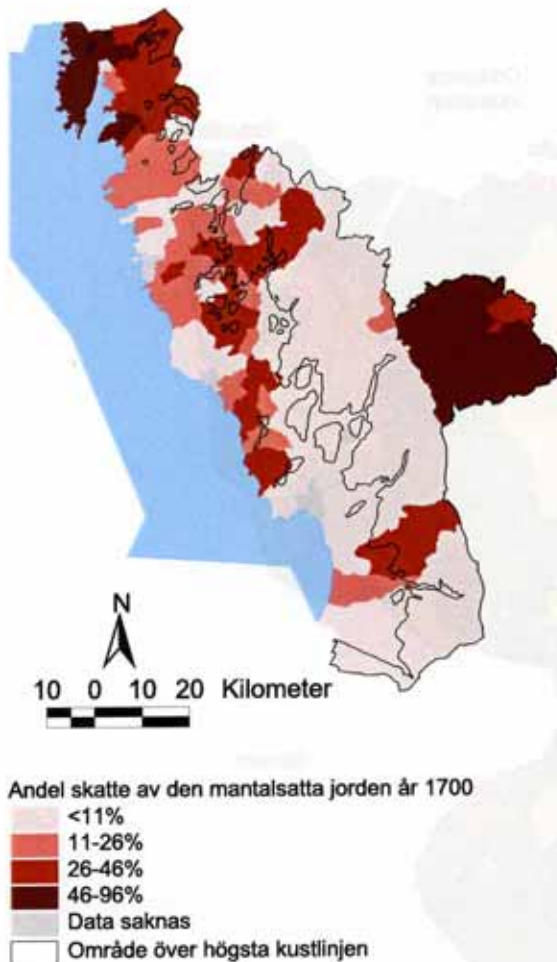
När de tidigare landborna var avhysta, och det nya storgodset stod färdigbildat, började en omdaning av landskapet, i enlighet med tidens aristokratiska stilideal. Det gamla brukningscentrat, med sin ofta enkla gårdsbebyggelse, revs och övergavs. Godsets nya brukningscentrum anlades på en framträdan-

Figur 14 b. Förekomst av herrgårdslandskap. Källa: Ekonomiska kartan 1950-1971. Excerpt av Stefan Höglin.

de plats, som skulle vara ståndsmässigt bebyggt med slotts- eller herrgårdskonstruktion och tillhörande park- och trädgårdsanläggningar. Nya, raka, allékantade uppfartsvägar till godsets centrum anlades. De här typiska herrgårdslandskapen utgör fortfarande ett betydande inslag i landskapet, som direkt avslöjar sig vid en titt på ekonomiska kartan. I Halland är de vanliga i slättbygderna, särskilt i den frälsedominerade södra delen av länet, men även på de större sprickdalsslätterna i norr (fig. 14 b).

Godsbildningen hade emellertid även sociala konsekvenser. Dagsverksskyldigheten, eller hoveriet, blev en betungande del av arrendet för kvarvarande landbor inom räckhåll från adelsmannens huvudgård. I Halland levde dessutom de danska reglerna om hoveriskyldighet kvar långt fram i tiden. Till skillnad från reglerna i de gammalsvenska land-

Figur 15. Andel skatte av den mantalsatta jorden år 1700. Källa: Jordeböcker för Hallands och Älvsborgs län år 1700. Jordebok för Jönköpings län år 1703. Riksarkivet. Stockholm. Excerpt av Michael Frisk.

skapen innebar dessa en helt oreglerad dagsverkskyldighet, dvs. godsherrarna kunde utkräva ett godtyckligt antal dagsverken (t.ex. Wiking-Faria, 1993, s. 19).

Skattebönderna

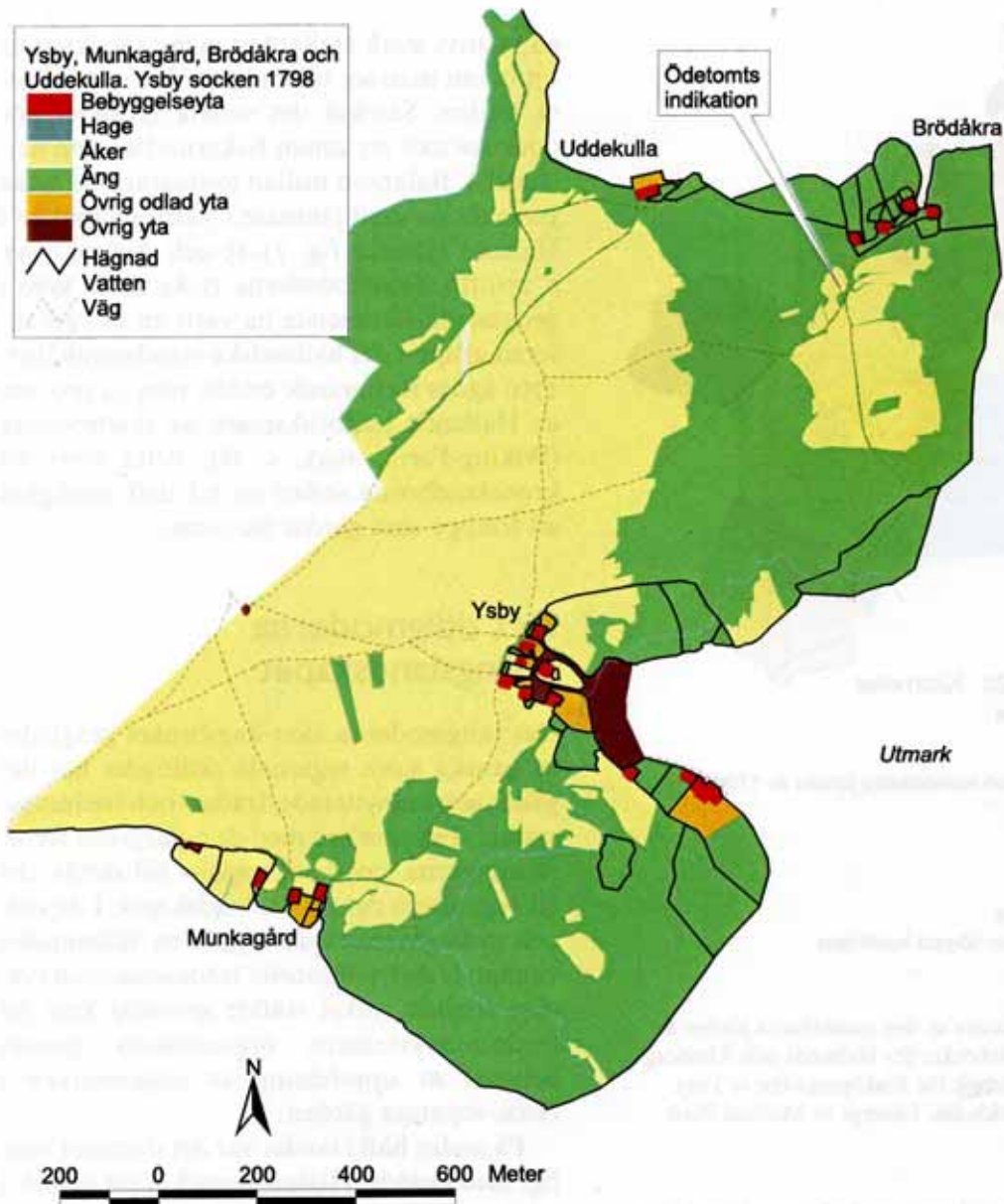
Den som kollektiv betraktad svagaste jordägargruppen i det halländska ståndssamhället var de självägande skattebönderna. I det kronodominerade gamla gränslandet mot Sverige och de frälsetäta bygderna i södra Halland, ägdes i genomsnitt mindre än 10 procent av den mantalsatta jorden av skattebönder år 1700 (fig. 15). I enstaka socknar kunde andelen uppgå till runt 25 procent. I norra Halland och i de socknar i den östra delen av länet som tidigare hörde till Västbo härad, Jönköpings län, var situationen emellertid en annan. Här innehade skattebönderna

en relativt stark ställning i många socknar år 1700, om man ser till andel av den mantalsatta jorden. Särskilt det senare området bör dock ses mot en annan bakgrund än den halländska. Balansen mellan jordnaturerna tycks generellt ha varit jämnare i Västbo härad än i Halland (jämför fig. 13-15 och Ågren, 1997, s. 276 ff.). Skattebönderna tycks alltså även i geografiskt hänseende ha varit en marginaliserad grupp i det halländska ståndssamhället. 1750 ägdes fortfarande endast runt 14 procent av Hallands jordbruksmark av skattebönder (Wiking-Faria, 1993, s. 18), detta trots att kronolandborna sedan en tid haft möjlighet att friköpa sina gårdar (se ovan).

Det tidigmoderna odlingslandskapet

Det tidigmoderna åker-ängsbruket präglades av ganska stora regionala skillnader när det gäller markutnyttjande, träd- och fredningssystem. I samverkan med de naturgivna förutsättningarna gav detta upphov till skilda sätt att organisera det agrara landskapet. I de syd- och mellansvenska slättbygderna tillämpades vanligtvis de traditionella trädssystemen två- eller tresäde, vilket ställde speciella krav på fredningssystemens organisation genom behovet av uppdelning av inägomarken i flera, separata gårdar.

På andra håll i landet var det däremot vanligt med ensäde. Halland ingick, i sin helhet, i ett stort, sammanhängande sydsvenskt ensädesområde, som bildade ett bälte mellan Skånes nordgräns och Vätterns sydspets från den småländska kusten och upp till norska gränsen (SNA, 1994, s. 30). Ensädet innebar att hela åkerarealen besåddes årligen. I praktiken lades dock ofta mindre delar i träda med en viss intervall. Trädslaggnen följde emellertid inte den regelbundna rytmen, som kännetecknade två- och tresädet. Detta bidrog till att förenkla fredningssystemet. Det räckte i princip med ett gårde, förutsatt att de topografiska förutsättningarna medgav ett samlat utnyttjande av inägomarken. Ensädet ställde däremot högre krav på jordförbättring i form av gödsling. Det förknippas därför ofta med jordbruk som i första hand var inriktat mot boskapsskötsel och präglades därigenom av förhållandevis små åkerarealer och omfattande slätter- och betesmarker.

Figur 16. Markanvändning och landskapsorganisation i Ysby socken 1798. Byn Ysby och de tre hemmanen Munkagård, Brödåkra och Uddekulla bildar hägnadslag. Inne i gårdet finns indikationer på ett övergivet bebyggelseläge. Källa: LMV M86-15:3-5 1798-99.

Det agrara landskapets organisation

En övergripande och direkt iögonenfallande form i det äldre halländska agrarlandskapet utgjordes alltså av ensädesgårdet, där ofta merparten av åker- och ängsmarken låg samlad. I exemplet i figur 16 samverkar en by och tre enstaka hemman i gårdes- eller hägnadslag, vilket innebar ett gemensamt ansvar för fredningssystemet. I andra fall inskränkte sig gårdet till att omfatta en bys eller ett enstaka hemmans inägor och var då naturligtvis av mindre omfattning. Bebyggelsen var som regel belägen i direkt anslutning till gårdeshägnaden och i fråga om byar så var den ofta

mycket löst sammanhållen. Närhet till utmarken tycks ha utgjort den viktigaste lokaliseringsfaktorn. Korta fågator och väl sammanhållna hägnadssystem är den vanliga bilden, som möter i det äldre kartmaterialet. Ofta finns indikationer på övergivna bebyggelselägen inne i gårdet, vilket även är fallet i kartan över hägnadslaget mellan Ysby, Brödåkra, Uddekulla och Munkagård (fig. 16). Troligen är det Brödåkra, som någon gång har flyttats från en bebyggelseplats i direkt anslutning till gårdens åkermark, till ett läge närmare utmarken (jämför kap. Det historiskt kända odlingslandskapet tar form). Utanför gårdes-

hågnaden breddade så utmarkens ljunghedar och skogar ut sig. Det är lätt att tänka sig 1700-talets halländska landskap i ett vidare perspektiv, med större och mindre gårdar likt öar i ett vidsträckt hedlandskap

Slättbygdens flacka topografi gör det svårt att peka på några avgörande samband mellan markslagets lokalisering och landskapets former. Vid sidan av utmarksgränsen, så tycks strömmande vatten i viss mån ha utgjort lokaliseringsfaktor för bebyggelsen. Ysby och Munkagård (fig. 16) ligger nära nog i däl-lägen, i anslutning till bäckraviner. En snabb genomgång av kartmaterialet tyder på att denna typ av lokalisering var relativt vanlig i södra Hallands slättbygder. Uddekullas och Brödåkras bebyggelse (fig. 16) är å andra sidan svåra att hänföra till någon bestämd terrängform, vilket också är vanligt. Åker- och ängsmarken tycks generellt ha följt de mindre höjdskillnader som finns i terrängen, med åker i torra, högre liggande partier och ängen i fuktigare, lägre partier.

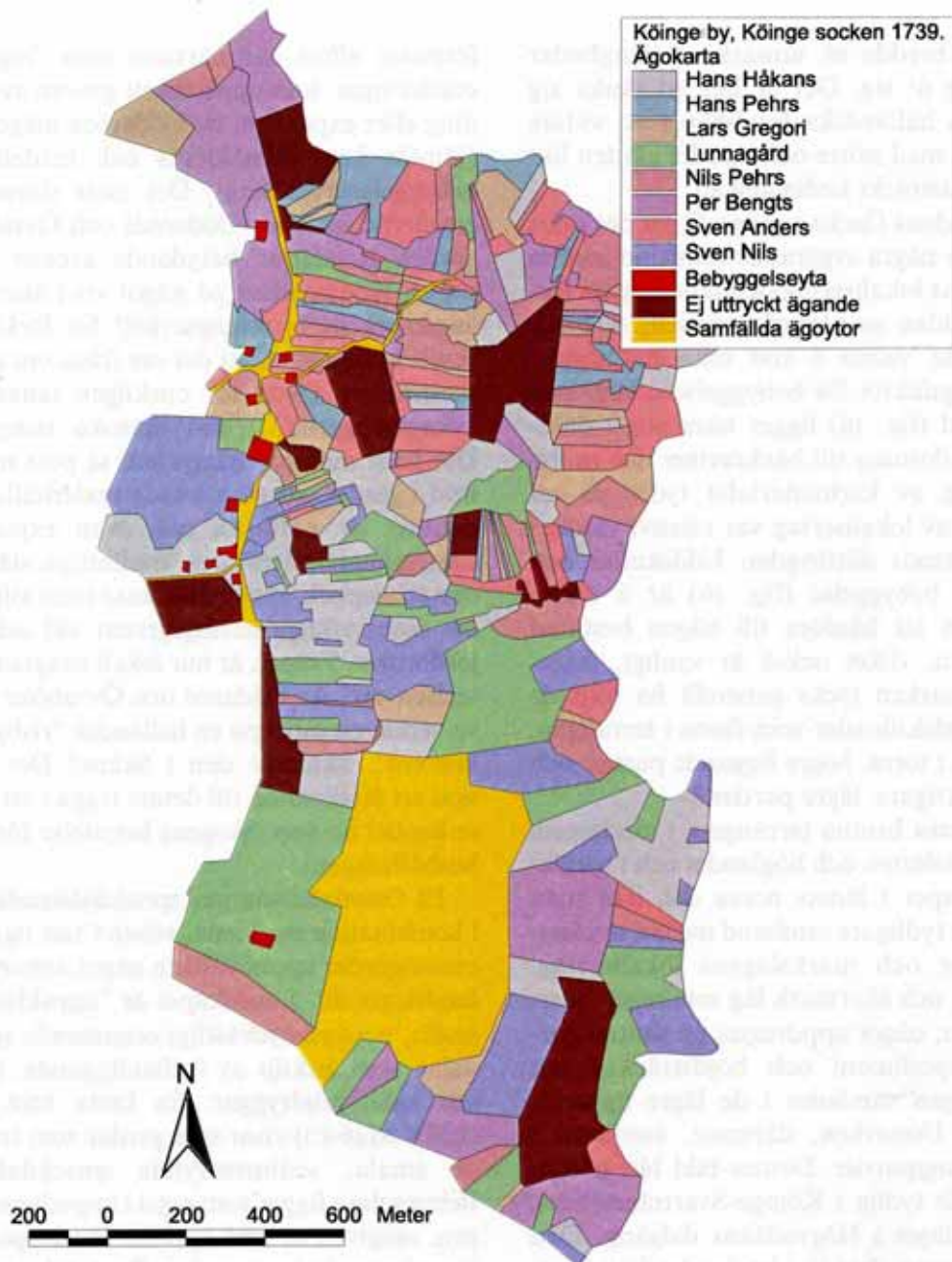
I den mera brutna terrängen, i randzonen mellan kustslätten och höglandet och i sprickdalslandskapet i länets norra del, kan man däremot se tydligare samband mellan terrängens former och markslagets lokalisering. Bebyggelse och åkermark låg som regel i torrmarkslägen, något uppdragna på sluttningarna till impediment och höjdsträckningar, medan ängen samlades i de lägre liggande partierna. Utmarken, däremot, återfanns i högre terrängpartier. Denna bild blir nästan frapperande tydlig i Köinge-Svarträområdet, som är beläget i Högvasdals dalgång. Den vida dalgången skär in i höglandet från kustslätten i nästan rakt nordlig riktning. På 1700-talet låg bebyggelsen ofta i dalgångens sluttning, i nära anslutning till högsta kustlinjen, med utmarken på höglandet ovanför och inägomarken i dalgången nedanför. Effekten blev en linjär bebyggelseutbredning, likt den i kartan över Köinge by (fig. 17).

På andra håll, t.ex. i Övraböke i Slättåkra socken och i Uddared i Knäreds socken (Connelid & Mascher, 1995; LMV M31-50:1, 1807-08), finns exempel på en organisation, som vid en första anblick ter sig svårbegriplig. Särskilt i Uddared har man besvärat sig med ett mycket vidlyftigt hågnadssystem, som binder ihop de relativt avlägsna gårdarna Evabygget och Uddaredsbygget med Uddareds egen inägomark. -byggetgårdarna

framstår alltså här närmast som "ingårda" etableringar, som uppkommit genom avstyckning eller expansion av Uddareds inägomark (jämför kap. Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling). Det mest slående är emellertid att både Uddareds och Övrabökes gården innefattar betydande arealer skog. Ingick skogsmarken på något vis i åker- och ängsmarkens brukningscykel? En förklaring skulle kunna vara, att det var fråga om stubbskottsängar. Detta för onekligen tanken till "vångaskogarna" i den skånska risbygden. Där hade man på många håll så pass mycket träd i gårdet, att man kunde underhålla produktion av pottaska och även export av stängselmaterial till den trädfattiga slättbygden (Campbell, 1928). Här anar man alltså att det fanns viktiga näringsgrenar vid sidan av jordbruket. Frågan är hur lokalt präglad före-teelsen var? Är Uddared och Övraböke i själva verket exempel på en halländsk "risbygdsekonomi", liknande den i Skåne? Det finns skäl att återkomma till denna fråga i ett senare kapitel (se kap. Skogens betydelse för lant-hushållningen).

På Onsalahalvön gav sprickdalslandskapet i kombination med små, relativt tätt liggande ensamgårdar upphov till en något annorlunda landskapsbild. Landskapet är "uppskivat" av smala, nordost-sydvästligt orienterade sprickdalar, som åtskiljs av mellanliggande, i stort sett kala, höjdryggar. En karta från 1770 (LMV M46-1:1) visar små gårdar som trängs i de smala, sedimentfyllda sprickdalarna. Bebyggelsen ligger som regel i impedimentslägen, omgiven av små spridda åkerlappar och lägre liggande ängsmarker. Runt dalgångarna löper hågnader, som samlar gårdarnas inägomarker i gemensamma gården och skiljer dem från utmarksbetet på mellanliggande höjdryggar och de lågt liggande stränderna. En karaktäristiskt företeelse på Onsalahalvön är de kaptensgårdar, som blev allt vanligare under 1700- och 1800-talet. Som på så många andra håll i landet utvecklades bonde-seglationen som näring i takt med att kronan släppte på regleringen av sjöfarten. Norra Halland, och i synnerhet då Onsalahalvön, tycks ha utgjort något av en bas för den halländska seglationsverksamheten. Inkomsterna från sjöfarten gjorde att gårdarna här var förhållandevis välbebyggda, de små jordbruket till trots (t.ex. Tollin, 1998, s. 53).

I höglandsområdet återfinns de odlingsvär-

Figur 17. Ägornas uppdelning i Köinge by, Köinge socken år 1739. Ägoblandningen i byn är långt driven och skiftet präglas av oregelbundenhet. I de centrala delarna av gårdet finns dock partier där ägoskiftet är märkligt regelbundet och likformigt. Dessa delar kan tolkas som spår efter ett förhistoriskt markskifte, så kallade bandparceller. Källa: LMV M36-9:1 1739.

da jordarna ofta i anslutning till floddalar och sjösystem och på krönet av höjdsträckningar. I det förra fallet utgörs de av sediment som avsattes av isälvar och smältvattensjöar i samband med inlandsisens avsmältning. I det senare av stora moränryggar (drumliner), som isen lämnade efter sig när den drog sig tillbaka. Dessa moränjordar är alltså osorterade och mycket steniga, men i de flesta fall också mycket bördiga. Det är också ofta just i anslutning till de här högt liggande moränjor-

darna, som de förhistoriska röjningsröseområdena ligger (kap. Fossila odlingslandskap). Fördelningen av jordarter har lett till att odlingslandskapet över högsta kustlinjen fått en karaktäristisk organisation. Åkermarken låg ofta på krönet av höjder, med bebyggelse och ängsmarker i sluttningarna nedanför. I de nedre delarna av sluttningarna tog så utmarken vid. Således ett omvänt förhållande i jämförelse med sprickdalslandskapet under högsta kustlinjen. I höglandets dalgångar och

vid de stora sjöarna i östra delen av länet medgav sedimenten, ofta i form av terrassbildningar och flacka sluttningar, delvis andra förutsättningar för odlingslandskapets organisation. Bebyggelsen intog här ofta typiska lidlägen, med gårdstomter och åker i de övre delarna och ängsmarken i de nedre delarna av sluttningar ned mot vattendrag och sjöar.

Den extremt myrrika, sydöstra delen av Hallands högland, har givit upphov till en sär egen landskapsbild (se fig. 3). Bebyggelse och odlingsmark är här lokaliserad till flacka moränkullar (dödismorän), som bildar öar av fastmark i de vidsträckta myrmarkerna. I de nedre delarna av höjdernas sluttningar tog tidigare ängsmarken vid och denna bredd ofta ut sig över omkringliggande våtmarker. Myrslätter torde ha spelat en betydande roll i det här området. I senare tid blev våtmarkerna även föremål för dränering. I den ortofotobaserade ekonomiska kartan från 1950- och 1960-talet, över de här delarna av Halland, syns talrika spår av dikning ute i myrområdena. Dikningarna tycks dock vara relativt sena företeelser, som det finns skäl att återkomma till i ett senare kapitel.

Hallandsåsens tvära förkastningsbrant utgör en skarp linje i landskapet. I det äldre odlingslandskapet utgjorde branten en likaledes skarp gräns mellan slättbygdens och höglandets olika landskapsbilder. Den historiskt kända bebyggelsen uppe på åsens Hallandsdel tycks, att döma av ortnamnen, ha etablerats först under medeltid. Även här talar emellertid förekomsten av bl.a. röjningsrösen emot ortnamnens vittnesbörd (se t.ex. Osbeck, 1996, s. 169). Den typiska bebyggelsebilden är, liksom på höglandet i öster, ensamgårdar i anslutning till höjder, med åkermarken i krönläge och bebyggelse och ängar i sluttningen nedanför. På Hallandsåsen finns även relativt stora arealer myrmark, som även de tycks ha varit föremål för utdikningsföretag, att döma av de spår som är synliga i 1950- och 1960-talets ortofotobaserade, ekonomiska karta (jämför ovan). Ett exempel är den stora Yllevadsmossen.

Tegskiften och hägnadslag

Före 1800-talets skiftesreformer, så delades jorden mellan ägarna med olika typer av tegskiften. Tegskiftet innebar ofta en mycket

långt driven ägoblandning och kom att ta sig skilda uttryck i landets olika delar. I Östsvriges slättbygder skiftades jorden enligt den mycket regelbundna solskiftesprincipen. I de tidigare danska slättbygderna i Skåne tillämpades så kallat bolskifte. I övriga landet tog sig tegskiftet generellt sett mera oregelbundna uttryck. Det förekom också ofta parallellt med särägande, dvs. markskiften utan ägoblandning (t.ex. SNA, 1994, s. 31; Hoppe, 1997, s. 254 ff.).

Tegskiftet är nära kopplat till förståelsen av de historiska byarnas bakgrund. Widgren (1985) identifierar två huvudtyper av bybildningar inom den västra delen av det sydsvenska ensådesområdet. Den första typen utgörs av de stora tegskiftade byar, som bl.a. finns representerade i Bohusläns inland och sydvästra Västergötland. Den andra typen utgörs av byar, som tycks ha bildats ur flera ensamgårdars gemensamma hägnadslag. Sådana är vanliga i Falköpings- och Ulricehamnstrakten i sydöstra Västergötland och i delar av Halland. Ett karaktäristiskt drag för den här typen är en löst sammanhållen bebyggelse och tydliga hemägoblock i åkermarken. Tegskiftet tycks ha vuxit fram gradvis, genom hemmansklyvningar och gemensamma uppodlingsföretag, inom ramen för en hägnadssamverkan (a.a., s. 9 f.).

Vid en genomgång av äldre halländska kartor, främst från 1700-talet, visar sig den här generella bilden stämna mindre bra inom höglandsområdet. Här, där bebyggelsen i historisk tid i huvudsak utgjorts av ensamgårdar och mindre byar (se fig. 12), var särägande av naturliga skäl den vanliga formen. Nedanför högsta kustlinjen stämmer den däremot bättre, även om variationsrikedomen är stor. Graden av ägoblandning följer här en glidande skala från fullständigt särägande till fullständig ägoblandning, ibland inom en och samma by (se t.ex. Lustorps by i Köinge socken, LMV M36-9:1 1750). Många byar liknar dock mest av allt just ett "hägnadslag mellan ensamgårdar", med glest liggande bebyggelse i anslutning till ett gemensamt gärde och ett oregelbundet tegskifte på inägomarken.

Ett exempel på en ganska långt driven ägoblandning framgår av en ägodelningskarta från 1739 över Köinge by i socknen med samma namn (fig. 17). Kartan i figur 17 visar markskiftet inom byns gemensamma åkerängsgärde. Skiftet omfattar såväl åker- som

ängsmark och de enskilda ägo-parcellerna är färgsatta efter gårdstillhörighet. Gårdstomterna, i kartan benämnda bebyggelseytor, ligger som synes väl spridda utefter en nord-sydlig linje i anslutning till den västra gårdeshägnaden. Notera att avståndet mellan Lunnagård, längst i söder, och den nordliga Per Bengts gård uppgår till nästan två kilometer. Några av gårdarna, t.ex. Hans Håkans, Sven Nils, Per Bengts och Lunnagård, har tydliga hemägoblock i direkt anslutning till gårdstomterna. De övriga gårdarna har visserligen markområden i direkt anslutning till tomten, men dessa är av mindre omfattning än de övrigas. Vid en första anblick tycks ingenting tala emot att Köinge by har en bakgrund i, låt säga, 3 till 4 ensamgårdar i hägnadssamverkan. Tegskiftet i det gemensamma gårdet har sedan utvecklats vartefter hemmanen har kluvits och allt större markområden odlats upp.

I Köinges gårde, som på så många andra håll, anar man emellertid även spår av en äldre markindelning i form av tidigare diskuterade bandparcellstrukturer, något som komplicerar bilden något (se kap. Fossila odlingslandskap). Centralt i gårdet, strax öster om det område där huvuddelen av gårdstomterna ligger, återfinns 3 till 4 avgränsade områden inom vilka tegskiftet plötsligt har en mycket regelbunden karaktär. Bandformiga, jämnlånga, öst-västligt orienterade parceller ersätter här de olikstora och lätt kaotiskt formade ägoskiften, som är regeln i övriga delar av gårdet (fig. 17). Såvitt man kan se tycks de flesta gårdarna ha andelar i förhållande till sin storlek i just de här partierna av gårdet. Om nu detta verkligen är en relik bandparcellstruktur som syns i kartan, så pochar naturligtvis kontinuitetsfrågan på uppmärksamhet. Det ser faktiskt nästan ut som om 1700-talets skifte vuxit fram direkt ur en grundstruktur, som i så fall lades ut redan under vikingatid (jämför kap. Fossila odlingslandskap).

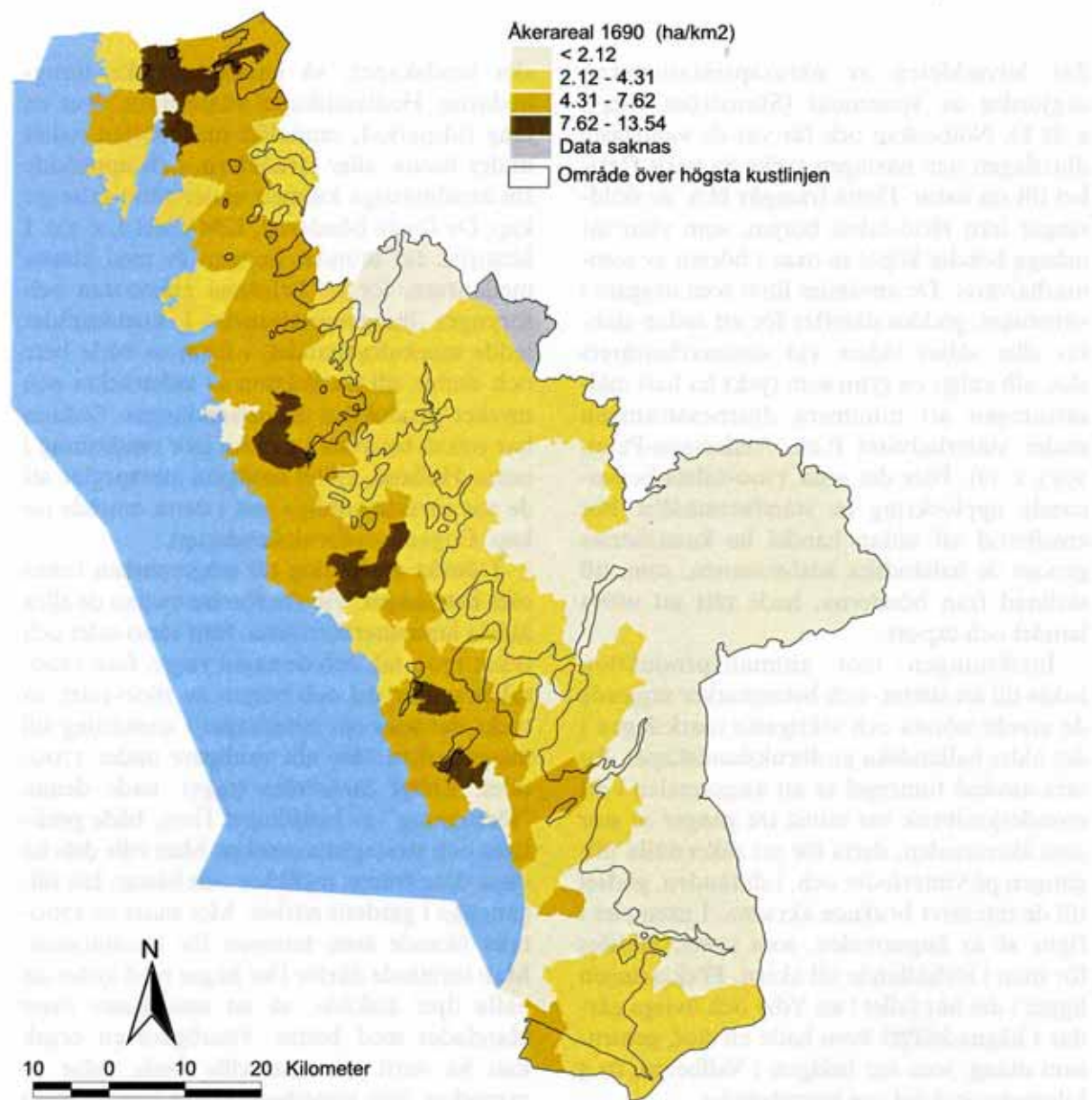
Särskilt på kustslätten var en omfattande hägnadssamverkan mellan kamerala enheter vanlig. Exempel på sådana hägnadslag finns t.ex. i de tidigare nämnda Ysby (fig. 16), Spannarp och Öringe (se kap. Fossila odlingslandskap). Denna samverkan tycks inte sällan ha lett till att de olika enheterna hamnade i ägoblandning med varandra, något som kan göra en kartbild av ett hägnadslag mellan

olika kamerala enheter förvillande likt en kameral by som Köinge (se ovan). I hägnadslagen tycks också ofta de inblandade enheterna ha spännande kombinationer av förhistoriska och medeltida namn, något som aktualiserar diskussionen kring bebyggelseutvecklingen i ett tidigare kapitel (se kap. Järnålderns och medeltidens bebyggelseutveckling). På kustslätten kan denna utveckling, utifrån ortnamnen, tolkas så att en gradvis förtätning, eller uppdelning, av större äldre järnåldersterritorier ägde rum under yngre järnålder och tidig medeltid. Särskilt under tidig medeltid kan denna förtätning, som tidigare nämnts, spegla en uppdelning av vikingatida storgårdar i samband med införandet av landboinstitutet (se kap. Det historiskt kända odlingslandskapet tar form). I ett sådant perspektiv är naturligtvis hägnadslag som innefattar t.ex. ett Öringe, ett Stålarp och ett Allgustorp tänkvärt. Man kan fråga sig om hägnadslaget indirekt speglar omfattningen av en tidigare storgård.

Åkermark

Nyligen gjorda beräkningar av den halländska åkerarealen år 1690 speglar ensädesjordbrukets små åkerarealer (fig. 18). I de förhållandevis tätbebyggda slättbygderna utgjorde åkermarken som mest ca 13 procent av landarealen. I regel uppgick den dock inte till mer än mellan 2 och 7 procent. Åkerns avkastning var låg, generellt 3 till 4 gånger utsädet, i allra bästa fall 5 till 6 gånger utsädet. På de än mindre åkerarealerna i skogstrakterna på höglandet kunde den vara så låg som 2 gånger utsädet. De viktigaste grödorna var råg, korn och havre (KMV, del 1, s. 51; Wiking-Faria, 1993, s. 23, jämför dock Andersson-Palm, 1999, s. 61 f.).

Brist på gödsel tycks ha utgjort ett konstant problem. Tillgången tycks ha medgivit gödsling ungefär vart tredje år (Andersson-Palm, 1997, s. 15). En bidragande orsak till gödselbristen kan ha varit det milda vinterklimatet, som medgav långa betessäsonger. Djuren var alltså stallade alltför korta perioder för att tillräckliga mängder stallgödsel skulle ackumuleras på gårdarna. Tång från havsstränderna utgjorde därför ett viktigt komplement, men detta gällde naturligtvis främst i de kustnära områdena. Uppgifter om mer systematisk trädesläggning av åkrar, som

Figur 18. Åkerareal 1690. Församlingsvis och normaliserat mot total landareal. Källa: Preliminära data från Lennart Andersson Palms HSFR-projekt Sveriges befolkning 1571-1751. GSD Röda kartan: "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226".

förekommer i vissa källor, kan vara ett uttryck för hur man på andra håll hanterade gödselbristen. Ett exempel är hemmanet Dala i Eftra socken. Till hemmanet hörde drygt 10 tunnland åker, som delades upp i den bästa, den medelgoda och den sämsta åkern. Den senare kategorin, som omfattade drygt 4 tunnland, trädades vart annat eller vart tredje år (Stenström, 1945, s. 53).

Det till synes svaga åkerbruket medförde att Halland inte var självförsörjande på spannmål. Bristen komparerades genom inköp från Skåne. Drängar som gjorde arbetsvandringar till Skåne, särskilt under tröskperioderna, fick också ofta ut sin lön i span-

mål. Under missväxtår organiserade även kronan undsättningstillförsel av spannmål till länet. Denna tillförsel var betydande ända fram till 1827 (Sandklef, 1959, s. 258).

Slätter- och betesmark

Det svaga åkerbruket uppvägdes delvis av boskapsskötsel och animalieproduktion. Betydelsen av denna avspeglar sig även i det kamerala materialet. Vid 1600-talets mitt erlades räntor och andra avgifter till stor del i smör, även i utpräglade slättbygdsocknar som Slöinge och Eftra. Detta kan jämföras med de näraliggande skånska slättbygderna,

där huvuddelen av naturaprestationerna utgjordes av spannmål (Stenström, 1945, s. 81 f.). Nötboskap och får var de vanligaste djurslagen och näringen tycks ha varit flexibel till sin natur. Detta framgår bl.a. av skildringar från 1800-talets början, som visar att många bönder köpte in oxar i början av sommarhalvåret. De användes först som dragare i vårbruket, göddes därefter för att sedan slaktas eller säljas vidare vid sommarhalvårets slut, allt enligt en rytm som tycks ha haft målsättningen att minimera djurbesättningen under vinterhalvåret (t.ex. Andersson-Palm, 1997, s. 17). Före det sena 1700-talets begynnande uppluckring av ståndssamhället bör emellertid all sådan handel ha kanaliserats genom de halländska adelsmännen, som, till skillnad från bönderna, hade rätt att utöva handel och export.

Inriktningen mot animalieproduktion ledde till att slätter- och betesmarker utgjorde de areellt största och viktigaste markslagen i det äldre halländska jordbrukslandskapet. En ofta använd tumregel är att ängsarealen i ett ensädesjordbruk var minst tre gånger så stor som åkerarealen, detta för att säkerställa tillgången på vinterfoder och, i slutänden, gödsel till de intensivt brukade åkrarna. I exemplet i figur 16 är ängsarealen, som synes, alldeles för liten i förhållande till åkern. Förklaringen ligger i det här fallet i att Ysby och övriga gårdar i hägnadslaget även hade en stor, gemensam utäng, som var belägen i Vallberga, ca 5 kilometer sydväst om huvudgårdet.

Fodertakten och djurens betande bidrog, tillsammans med de naturgivna förutsättningarna, till att skapa omfattande arealer av särpräglade naturtyper med ett rikt, hävdberoende växt- och djurliv. Slättermarken var av två huvudtyper. I sidlänta, fuktiga lägen i terrängen låg sidvallsängar, strandängar och slättermyrar. I högre liggande, torrare terrängpartier återfanns träd- och buskbärande fastmarksängar i form av hårdvall och hackslätt.

Betesdriften var närmast av extensiv natur och ägde som regel rum på den samfälliga utmarkens ljunghedar, myrar och skogar. Där hölls djuren långt in på vinterhalvåret om vädret tillät. Halland utgör, tillsammans med Bohuslän och södra Västergötland, den östligaste delen av det maritima, atlantiska hedkomplexet. Vinterbetet och klimatet samverkade i skapandet av de, för det äldre halländ-

ska landskapet, så karaktäristiska ljunghedarna. Hedlandskapet växte fram, över en lång tidsperiod, sannolikt med början redan under brons- eller järnåldern, och uppnådde sin arealmässiga kulmen under 1800-talet (se kap. De första bönderna, KMV, del 1, s. 32). I historisk tid brändes ljungheden av med jämna mellanrum, för att befrämja gräsväxten och föryngra ljungheden. I kustområdet ledde markutnyttjandet, i form av både bete och slätter, till framväxten av vidsträckt och mycket produktiva havsstrandängar. Sådana har också bevarats i ganska stor omfattning i norra Halland, vilket möjligen återspeglar att de var särskilt vanliga just i detta område (se kap. Dagens jordbrukslandskap).

I direkt anslutning till inägomarken fanns ofta beteshagar. Vid jämförelse mellan de allra äldsta lantmäterikartorna, från 1600-talet och tidigt 1700-tal, och de något yngre, från 1700-talets senare del och början av 1800-talet, så tycks det som om beteshagar i anslutning till inägomarken blev allt vanligare under 1700-talet. Enligt Stenström (1945), hade denna "förhagning" av landskapet flera, både praktiska och strategiska orsaker. Man ville dels ha vissa djur, främst mjölkkor och hästar, lätt tillgängliga i gårdens närhet. Mot slutet av 1700-talet ökade även intresset för husdjursavel. Man inrättade därför fler hagar med syftet att hålla djur åtskilda, så att inte sämre raser blandades med bättre. Ytterligare en orsak kan ha varit att man ville freda delar av utmarken från vinterbete, vilket kan ha blivit allt viktigare i takt med att betestrycket ökade under 1700-talet. Hagarna, som alltså anlades som intagor på den samfälliga utmarken, vinterbetades inte. Därmed gavs vegetationen en chans till återhämtning och därigenom ett bättre bete under sommarhalvåret för värdefulla kreatur som hästar och mjölkkor.

Med tanke på det halländska jordbrukets uppenbara inriktning på djurhållning, är det paradoxalt att fodermarkerna ofta beskrivs som undermåliga. I de äldre lantmäteriakterna är det vanligt att omdömen som skrin, mager, moss- och ljungheden fälls över ängarna. Avkastningen var ofta inte större än ett lass per tunnland. Bristen på hö uppges på många håll ha varit besvärande. Detta medförde att vinterfodret fick drygas ut med t.ex. halm, sönderhackade kvistar och ljungheden (Andersson-Palm, 1997, s. 16 f.). Betesmarkerna underkändes på liknande sätt. På

många håll råde brist på tjänliga betesmarker. I mer gynnade trakter tog man därför, mot ersättning, emot andras djur som foderlös över sommaren (a.a., s. 17). Om man till detta lägger det svaga, lågavkastande åkerbruket och det tidigare nämnda problemet med sandflykt, så framtonar onekligen en bild av ett halländskt jordbruk i svår kris.

Jordbrukskrisen

Idag är Halland ett av landets viktigaste jordbruksområden. Detta faktum gör det naturligtvis svårt att förstå, att situationen för bara 200 år beskrivs som helt omvänd av både samtida och sentida bedömare. Avkastningen från det halländska jordbruket anses ha varit bland de lägsta i landet. Åkrarnas korntal var låga och det råde brist på tjänliga ängs- och betesmarker (jämför dock Andersson-Palm, 1999). En annan viktig ingrediens är naturligtvis den ovan nämnda sandflykten. Beskrivningarna av den halländska livsmedelsproduktionens problem under 1700-talet påminner i mycket om dagens kriser i tredje världen, dvs. erosion, överexploatering och svält.

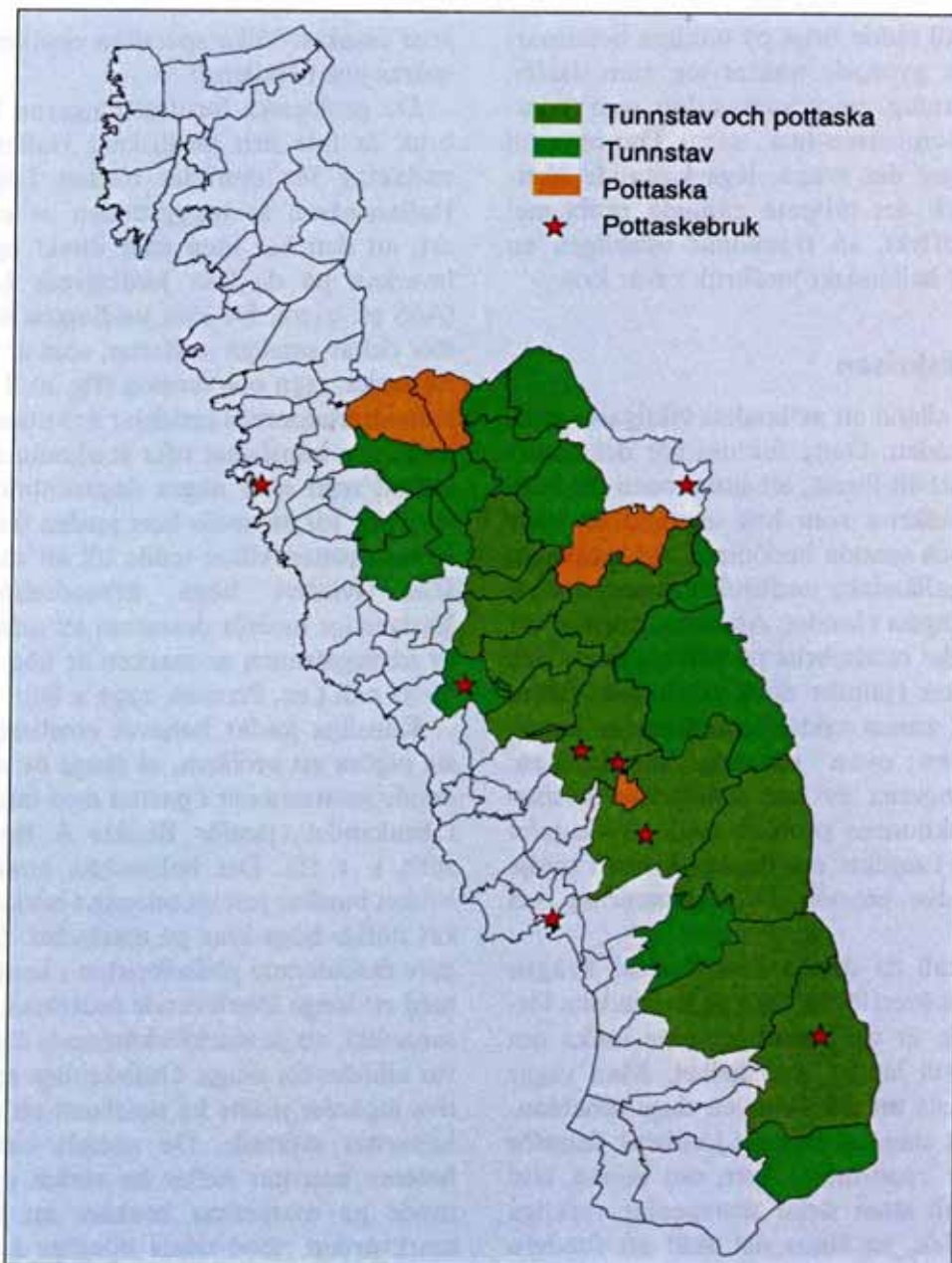
Hur skall då denna kris förstås? Frågan kan tyckas överflödig, men de halländska förhållandena är väl egentligen inte unika om man ser till landet som helhet. Man vågar nästan påstå att det finns en slags schablonbild av ett eländigt svenskt jordbruk framför allt under 1700-talet. Även om denna bild troligen till stora delar återspeglar verkliga förhållanden, så finns det skäl att fundera över var den har sitt ursprung. Är det inte så att den ofta emanerar från skildringar som skrevs av 1700-talets "upplysta" överhet? Denna överhet hade ofta mycket bestämda åsikter om hur jordbruk "borde" bedrivas och de var ofta snabba att leverera kritik mot de föregivet okunniga och konservativa bönderna (se t.ex. Andersson-Palm, 1997, s. 15 ff.). Dessa tycks också först och främst ha uppfattats som åkerbrukare och det verkar överlag ha funnits en ganska liten förståelse för att bönder på de flesta håll i landet var mångsidiga näringsidkare, för vilka åkerbruket utgjorde en bland flera inkomstkällor. Detta gällde naturligtvis i hög grad även de halländska bönderna, något som kommer att framgå längre fram. Denna aspekt är nog så viktig att hålla i minnet när man försöker förstå kri-

sens orsaker. Vilka specifika orsaker kan då spåras just i Halland?

De geologiska förutsättningarna för jordbruk är inte helt idealiska i Halland. Med undantag för området mellan Lagan och Hallandsåsen är berggrunden av en sådan art, att den har liten eller direkt ogynnsam inverkan på de lösa jordlagrens bördighet (AÖS pl. 9-10). De lösa jordlagren består till stor del av sandiga jordarter, som är känsliga för torka, regn och erosion (fig. 2). I de äldre lantmäteriakternas textdelar är vittnesmål om jordarnas känslighet ofta återkommande. Ett häftigt regn efter några dagars torka kunde vara nog för att spola bort jorden från sädesstrånas rötter, vilket ledde till att säden föll. Den relativt höga årsnederbörden i Västsverige medför dessutom att urlakningen av näringsämnen ur marken är hög (AÖS pl. 31-32 och t.ex. Persson, 1997, s. 89).

Känsliga jordar behöver emellertid inte i sig utgöra ett problem, så länge de markvårdande insatserna är i paritet med intensiteten i brukandet (jämför Blaikie & Brookfield, 1987, s. 1 ff.). Det halländska ensädesjordbruket innebar just ett intensivt brukande, vilket ställde höga krav på markvård. Den tidigare diskuterade gödselbristen i kombination med ett länge kvarlevande årderbruk innebar sannolikt, att de markförbättrande åtgärderna var alldeles för svaga. Otillräckliga reproduktiva åtgärder måste ha inneburit att markens kapacitet sviktade. De sociala omständigheterna kan inte heller ha verkat uppmuntrande på markernas brukare att förbättra markvården. 1600-talets ständiga krig ledde till skövling och ödeläggelse. Feodalism och godsbildning, med tillhörande hoveri, innebar alltmer betungande dagsverksskyldigheter och social och ekonomisk marginalisering av bönderna. Under 1700-talet ledde detta också till social oro, dagsverksstrejker och upprorstendenser (Wiking-Faria, 1993, s. 19 f.).

Utöver det redan nämnda finns skäl att fråga sig vad 1600-talets svenska erövring och övergången från en dansk till en svensk ekonomisk geografi egentligen innebar? Det finns indikationer på att det halländska jordbruket under medeltid utgjorde del av en mer sammansatt ekonomi, där "bergslagsnärings", som skogsbruk och järnframställning spelade en betydande roll. I en sådan sammansatt ekonomi kan det halländska ensädesbruket ha fungerat utmärkt. Under

Figur 19. Socknar i Halland där allmogen brände pottaska (uppgifter från ca 1670–1820) och högg tunnstäver (uppgifter från 1700- och 1800-talet) av bok samt halländska pottaskebruk 1750–1870. Källa: Simonsson (1998).

medeltidens lopp förlorade emellertid den halländska örjords- och myrmalmsproduktionen sin lönsamhet. Vid 1600-talets mitt började så ytterligare ett av de ekonomiska benen att svikta. De halländska skogarna glesnade alltmer och det uppstod akut brist på avverkingsbar timmerskog (Malmström, 1959, s. 593 ff. och Tavla 1, SNA, 1990, s. 18). Övergången till det järn- och skogrika Sverige kan, enligt detta hypotetiska resonemang, ha inneburit den slutgiltiga degraderingen av det tidigare danska "bergslagslänet". Allt som återstod var ett underdimensionerat jordbruk,

som var illa rustat att möta 1700-talets befolkningsökningar och som dessutom påverkades mycket negativt av just den tilltagande bristen på skog.

Skogens betydelse för lanthushållningen

Skogsnäringar var viktiga

Många skildringar av 1700- och 1800-talets Halland ger en bild av ett landskap med kala, ofruktbara ljunghedar och förödda skogar

samt en ofta trädlös inägomark. Denna bild är riktig i den bemärkelsen att medeltidens ända ut till kusterna lövskogsrika Halland hade blivit ett betydligt öppnare landskap och att skogen kring 1850 hade sin troligen minsta utbredning efter den senaste nedisningen. Närmare en tredjedel av landskapets yta var då ljunghed och utmed södra Hallands kuster fanns vidsträckta flygsandsfält som ställde till stora problem för kustbönderna. Uppgifterna om missväxt och hungersnöd är talrika i källor från denna tid (Hägge, 1962, s. 17–20). Vid samma tid fanns emellertid även skogrika bygder och rikligt med trädbevuxna ängar varför bilden behöver nyanseras. Jordbrukskrisen och dess orsaker kan analyseras från flera utgångspunkter (se kap. Det tidigmoderna odlingslandskapet). De öppna markernas expansion och den tilltagande trädfattigdomen är emellertid viktiga faktorer att ta hänsyn till vid analyser av de grundläggande orsakerna till markernas sviktande försörjningsförmåga.

Generellt sett skedde under perioden 1500 till 1850 en stark tillbakagång av skogen och öppna marker blev alltmer dominerande, till en början i slättbygden men efter 1650 även i delar av skogsbygden. Andersson-Palm (1999) pekar på att det under denna tid och sannolikt även under medeltiden verkar ha funnits en trend "bort från åkerbruket" med en ökad betydelse för boskapsskötsel och andra näringar som skogsnäringar, järnhantering, transporter och textilframställning. Intressant i sammanhanget är att han även visat att det från tidig medeltid och fram till 1750 skedde en successiv förskjutning av befolkningen från slätt till skog. Han anser att spannmålsbrist måste ha rått i stora delar av Halland sedan lång tid tillbaka och att den mot slutet av 1700-talet blev akut. Kanske producerades då inom landskapet endast hälften av den säd som behövdes och man kan räkna med att antalet tamboskap då var som allra störst.

Nordström (1989) har med utgångspunkt från sina studier av Småland visat att skogsmarken bör spela en väsentlig roll i den totala bärkraftsbedömningen av Sydsveriges skogsbygder i äldre tider. Även Simonsson (1998) understryker skogens betydelse och visar att pottaskebränning och tunnstavshuggning var betydande allmogenäringar även under de "skogfattiga" 1700- och 1800-talen i många halländska socknar (se fig. 19)

samt att det i första hand var utmarkernas bokskogar som möjliggjorde dessa näringar. Pottaska var under perioden 1650 till 1800 en av de viktigaste exportvarorna från halländska hamnar. Huggning av stäver till tunnor har under långa perioder varit en viktig näring och under den danska tiden var stäver av ek (pipstäver) tidvis en stor handelsvara. Under 1700- och 1800-talet högs emellertid mest stäver av bok, framför allt för det bohuslänska sillfiskets behov av tunnor för insaltning. Under senare delen av 1800-talet skedde också en omfattande tillverkning av smördrittlar av bok för den framväxande mejerinäringens behov.

I "Topografiska och statistiska uppgifter om Halmstads län 1847" (s. 34) lämnas följande bild av försörjningsläget: *Binäringar och husslöjder utgöra, i Hallands torftiga bygder, ett villkor för befolkningens möjliga uppehälle. Idoghet och husflit äro också allmänna i dessa bygder och hvarje näringskälla, om än ringa och föga gifvande, blir der uppsökt och till det yttersta anlita. Skogsbruket är likväl den viktigaste af landets binäringar, och täflar på många ställen med, om ej öfverträffar, jordbruket, i fråga om afkastning.*

Skogsskövling och ekologisk kris

Den danske historikern Kjaergaard (1991) har behandlat kopplingen mellan Danmarks agrara kris på 1700-talet och skogens tillbakagång och här finns klara paralleller till Halland, i synnerhet vad gäller situationen i slättbygden. Kjaergaard menar att det danska landskapet då var inne i en djup ekologisk kris som yttrade sig i skogsödeläggelse, sandflykt, översvämningar, sviktande gödningskraft och boskapspest. Han framhåller bl.a. skogens viktiga roll för den hydrologiska balansen och att konsekvenser av skogsskövling är stigande grundvattennivåer (försumpning) jorderosion och ökad utlakning av näringsämnen från marken. Det kan enligt Kjaergaard röra sig om flera meters grundvattenhöjning. Att det kan ske en försumpning vid kalavverkning är något som man är väl medveten om i dagens halländska skogsbruk. I samband med större kalavverkningar skyddsdikas därför ofta för att motverka detta.

Gödsel var, som tidigare nämnts, en stor bristvara och den var helt och hållet förbehål-

len åkrarna medan betesmarken och ängen aldrig gödslades. En förutsättning för att ängar och betesmarker som inte gödulas ska kunna ge en uthållig produktion är att de inte överutnyttjas. Genom att hålla en väl avvägd balans mellan träd, buskar och öppna gräsbärande ytor kan en förhållandevis hög produktion upprätthållas utan tillförsel av gödsel utifrån. Vid avverkning eller beskärning av vedväxterna får man en röjgödslingseffekt som gynnar gräsproduktionen. Vedväxternas förmåga att "gödsla" marken har utnyttjats av människor under tusentals år genom att utarmade marker lämnats för igenväxning och återhämtning. De nya näringsförråd som efterhand byggdes upp i marken och i vegetationen kunde sedan utnyttjas när markerna åter röjdes upp och togs i hävd.

Under 1700- och 1800-talet hade utnyttjandet av markerna (stora skogsavverkningar, hårt betestryck m.m.) blivit så intensivt att de blev alltmer öppna och ljungbevuxna, vilket ledde till att foderproduktionen sviktade. Detta har noterats av ett flertal samtida skildrare, bland annat Richardson (1752) som konstaterade att åkerbruket blivit sämre och att särskilt boskapsskötseln avtagit genom skogarnas nedhuggande och skogsbetets minskning. Det finns även talrika uppgifter om att ängarnas höproduktion minskade, att ljung och mossa expanderade och hämmade gräsproduktionen. Även detta är en naturlig följd av att ängarnas träd och buskar utnyttjades allt hårdare och att många ängar nu blivit alltför öppna för att kunna utnyttja vedväxternas gödslingsförmåga. I många kustnära socknar, i synnerhet i södra Halland, blev vedbristen så akut att man även skar gräs- och ljungtorv på utmarken vilket bidrog till att förvärra problemen med flygsanden.

Flygsanden har efterlämnat de mest påtagliga spåren från denna tid då markernas bärkraft sviktade. Mäktiga sandkullar som visar var man med risgården försökte hejda flygsanden finns på många håll utmed kusterna, även långt inåt land. Sandflykten orsakade särskilt svåra problem i den södra delen av länet. Den flacka kusten i kombination med sandiga, moiga jordarter gjorde att relativt måttliga vindstyrkor kunde förflytta sanden långa sträckor. Sanden blåste in och lade sig över åkrar och ängar och grundade upp årnas utlopp i havet. Ibland hotades hela byar, vilket ledde till att Haverdals by flyttades.

Huvudorsakerna till att sanden släpptes lös var skogsskövling och överbetning. Tåkt av tång och torv bidrog emellertid till att förvärra problemen (jämför kap. Medeltida ödeläggelse).

De äldsta uppgifterna om flygsandens härjningar är från 1569 då fem gårdar i Söndrum ödelades av sanden (SOU, 1936:3, s. 15). Även byn Åmot vid Mellbystrand var hårt drabbad, vilket föranledde kung Fredrik av Danmark att i en skrivelse den 19 maj 1574 ge anvisningar om hur sanden skulle stoppas (Norrman *et al.*, 1974, s. 44). 1819 omfattade flygsandsfälten en areal av 7 890 tunnland. Under 1800-talet intensifierades kampen för att bemästra erosionen, inte minst tack vare Hushållningssällskapets insatser. Skärmbildande stängsel byggdes, strandråg, björk och tall planterades för att binda sanden. Det stora Hökafältet, som utan kostnad överläts till staten 1851 mot löften om att stoppa flygsanden, planterades med tall och bergtall. Först framåt sekelskiftet 1900 började åtgärderna ge mera genomgripande resultat, men ännu under 1940-talet ställde sanden till med sporadiska problem. Planteringar och andra åtgärder hade vid denna tid nedbringat flygsandsfältens areal till ca 800 tunnland. (KMV, del 1, s. 50 f.; Hägge, 1962, s. 210 f.)

Träden i landskapet

Utmarkernas skogar och hedar

Malmström (1939) ger i sitt klassiska arbete "Hallands skogar under de sista 300 åren" en god bild av skogens utbredning och dess starka tillbakagång under perioden 1650 till 1850 samt vad som låg bakom dessa förändringar. Redan 1650 intogs kusttrakternas utmarker nästan helt av öppna ljunghedar medan vidsträckta bokskogar dominerade i skogsbygden. Barrskog förekom nästan enbart i de östra gränstrakterna. Vid 1800-talets mitt hade skogen glesnat även i skogsbygden och stora ljunghedar fanns framför allt i de norra och södra delarna medan den mellersta skogsbygden fortfarande till stor del var skogbevuxen. Störst utbredning hade ljunghedarna i sydöstra Halland där landets största sammanhängande ljunghedsområde "Ryorna" utbreddes sig. Enligt Dusén (1893) fanns här ännu mot 1800-talets slut 45 000 hektar öppna hedar och myrar medan arealen skog endast var 28 000 hektar. Dessa skogar

utgjordes främst av lövskogar med bok, björk och ek.

I mellersta Halland fanns ännu 1850 vidsträckta bokskogar där stora svinfloccar släpptes på ollonbete när det var gott om bokollon. Det är också i dessa trakter vi idag finner länets största bokskogsarealer. En förklaring till detta är förmodligen att här finns en koncentration av medeltida adelsgoods som hade ett intresse av att bevara bokskogen för jakt och ollonsvinbete. Det verkar överhuvudtaget som att huvuddelen av dagens bokskogar finns på de adelsgoodsens och kungsgårdarnas hemmamarker medan bokskogen i högre grad har försvunnit från allmogebyarnas marker (Fritz & Larsson, 1997, s. 259, jämför även fig. 14 a–b och SNA, 1990, s. 18).

Under åren 1791–93 genomförde Johan Magnus Polheimer för flottans räkning en besiktning av ek-, bok- och masteträdstillgångarna på krono- och kronoskattehemmanen i Halland. Hans besiktningsprotokoll ger en noggrann och jordnära bild av hur de halländska utmarkerna såg ut. Här följer två utmarksbilder:

"Socknen saknar utskogar, och måste Kjöpa alt bränsle af både Wed och Bräntorf af de nästgränsande. Dess steniga, Ljungbeväxta slätter och Bergåsar, hvilka fordom haft Book och furu skogar, afbrännas nu årligen för att få litet sommarbete till sine får, hvilket om 2 år är åter öfverväxt af Ljung; om här tjenlige hängnader blefvo intagne, med ållon och Tallkottar besådde kunde ung skog snart synas växande, och med tiden uti grofva Boke skogar, är alltid et beständigt och godt sommarbete, sedan bara Topparne hunnit undanväxa Boskapens afbitande, som till dess, borde strängeligen hägnas och vårdas."(Gällareds socken den 14 maj 1792 – Polheimer 1791–92).

"Belägenheten är full med steniga Bergsklammer, stora Måssar, Beckar, små Sjöar och Gölar, öfveralt skogbeväxt af oduggelig tall, grofva och små Risboke Parker, Eneris och gran. Eket vid gården är groft och aftagande ibland något vrak. Boke utskogen var vidlöftig, grofv, mångbugtig och nu i aftagande."(Torups socken den 21 november 1792 – Polheimer 1791–92).

Surskog och ekäng

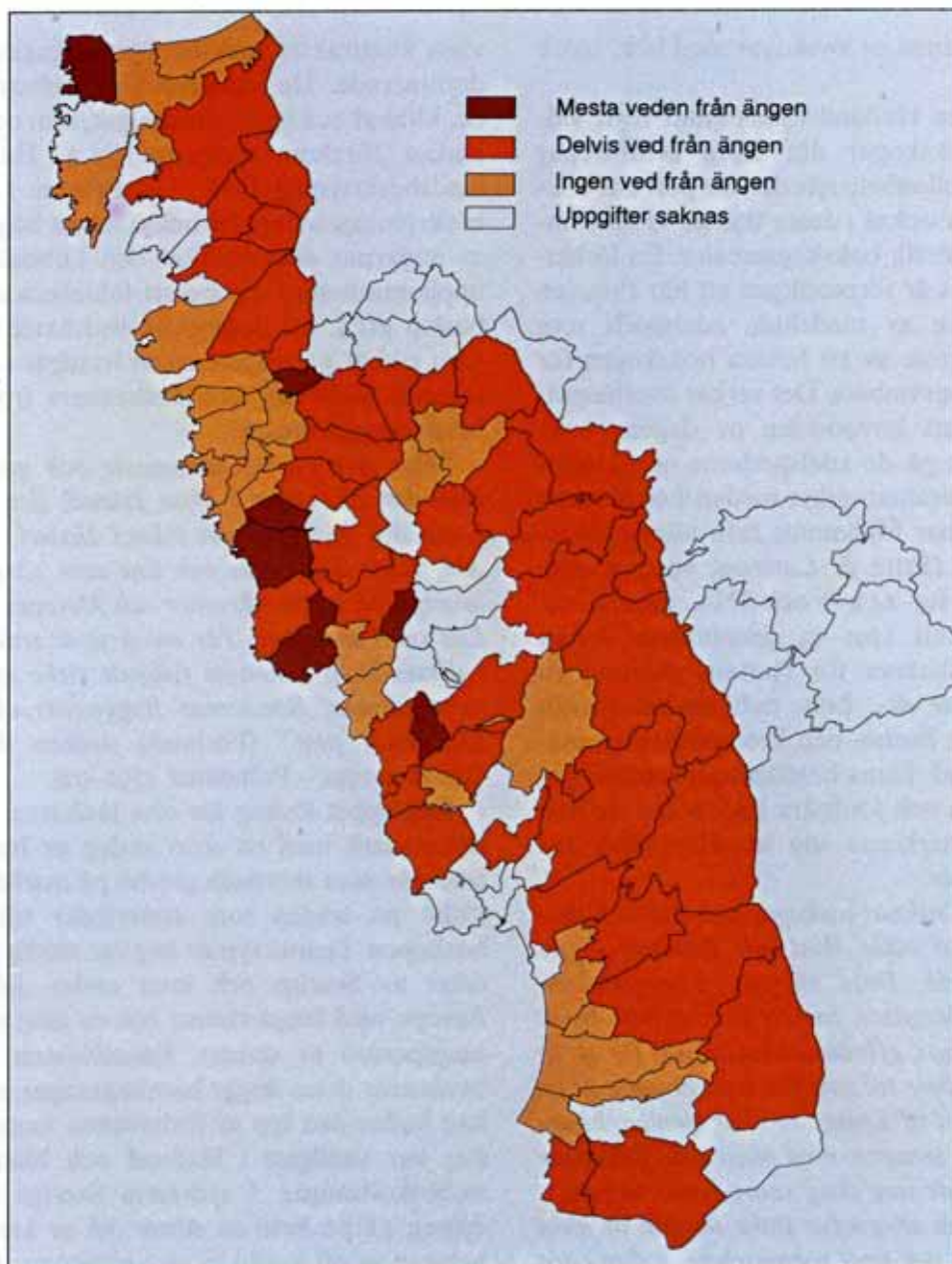
De flesta halländska ängarna var under 1700-talet bevuxna med ett varierande inslag av träd och buskar och det var framför allt i

vissa kusttrakter som helt öppna ängsmarker dominerade. De vanligaste vedväxterna var ek, klibbal och björk medan ask, alm och lind endast förekom sparsamt (bl.a. Hallands landsbeskrivning 1729). Uppgifterna i landsbeskrivningen antyder också att en hög andel av ängarnas ekar, björkar och klibbalar har uppkommit som stubbskott (ahlebuskar, ekebuskar etc.). Att inslaget av vedväxter kunde vara rikligt på inägomarken framgår t.ex. av följande skildring från Polheimers (1791–92) besiktningsprotokoll:

"Har den bästa, ömnogaste och grofvaste Ingerdes Eke skog i detta Härad, den står i Lugn och god jordmån ibland Hassel, Björk, Ahl, Litet Tall, gran och Ene som växer här ömnigt, på steniga Branter och Morager, uti en Lös svart skogsjord. För 100 à 50 år sedan har i denna skog bekomits fullgodt virke af flere sorter, hvaraf Böndernas Byggnader af groft Eke visar prof." (Förlanda socken den 15 Oktober 1791 – Polheimer 1791–92).

Begreppet löväng för ofta tankarna till en slättermark med ett stort inslag av hamlade träd där man skördade gräshö på marken och lövhö på träden som vinterfoder till tamboskapen. Denna typ av äng var vanlig i stora delar av Sverige och även andra delar av Europa med långa vintrar och en lång installningsperiod av djuren. Emanuelsson (1996) benämner dessa ängar hamlingsängar, medan han kallar den typ av lövbevuxna ängar som nog var vanligast i Halland och Skåne för stubbskottsängar. I sydvästra Sverige kunde djuren gå på bete en större del av året, och behovet av att samla in vinterfoder var därför mindre. Utmarken hade här också sedan medeltiden blivit alltmer skogfattig och kunde i många trakter inte längre tillgodose hela behovet av träprodukter. Därför kom ängens träd och buskar att i större utsträckning utnyttjas som virkesproducenter. I stubbskottsängen höggs många av träden och buskarna ner vid roten (stubbskottsbruk) med mer eller mindre regelbundna intervaller. Omloppstiden varierade beroende på vilken typ av virke man behövde, men den var nog vanligen 10 till 30 år. I stubbskottsängen skördades, förutom gräshö, ved, stängselvirke, snickerivirke, ekbark till lädergarvning m.m. De halländska ängarnas betydelse för vedförsörjningen omkring år 1700 framgår av figur 20.

I Halland och Skåne möts den skandinaviska lövtäktskulturen och den Mellaneuro-

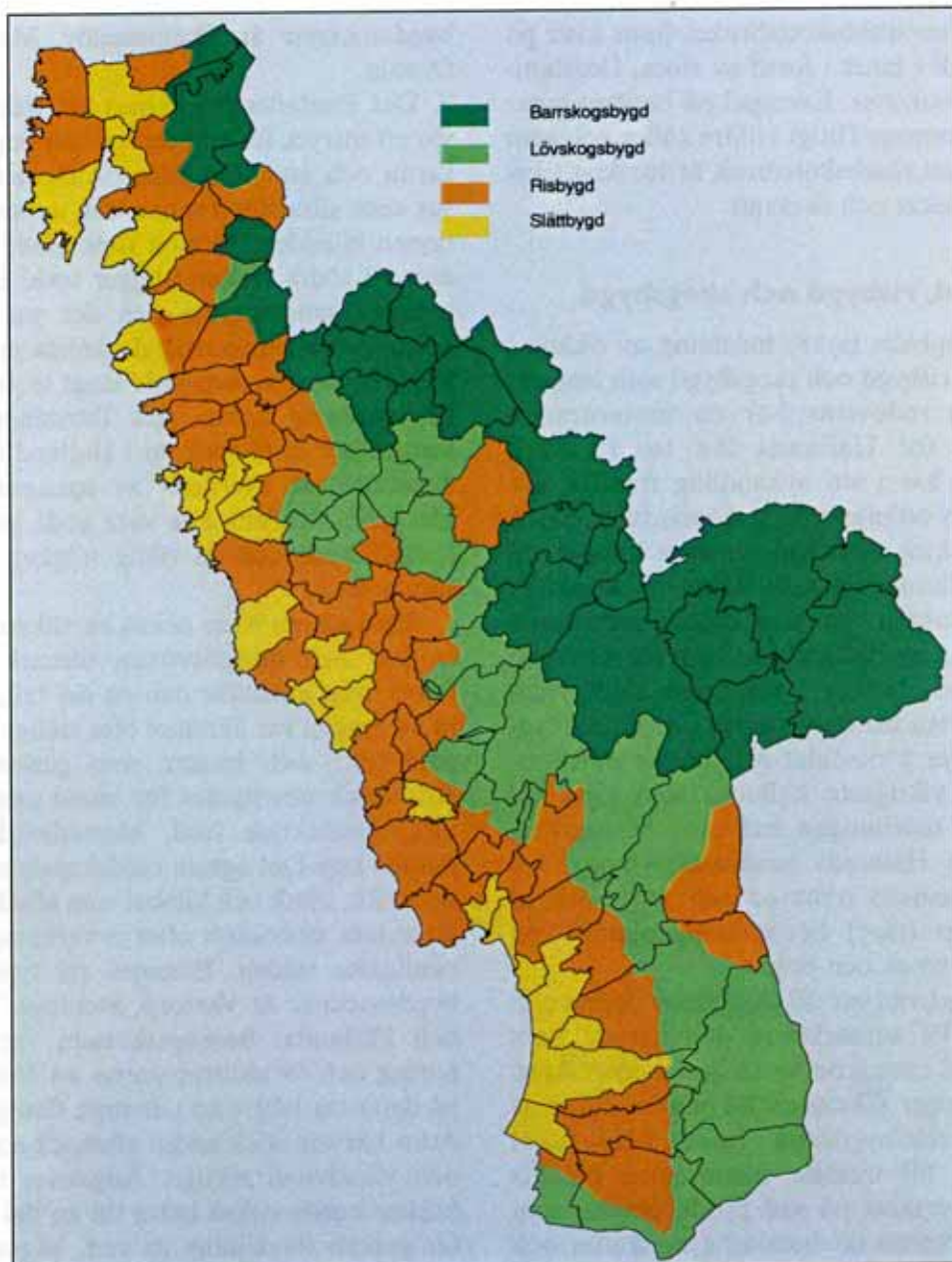

Figur 20. De halländska ängarnas betydelse för vedförsörjningen omkring år 1700.
Källa: Malmström (1939).

peiska skottskogskulturen. I t.ex. Englands och Nordtysklands mildare klimat var behovet av insamlat vinterfoder litet och här utnyttjades motsvarande marker ofta enbart för träproduktion genom ett noga reglerat stubbskottsbruk (på engelska coppicing) i s.k. skottskogar. Bortsett från de östra delarna av Halland där hamling verkar ha förekommit mer allmänt har förmodligen stubbskottsängen varit dominerande i landskapet under 1700- och 1800-talet. Möjligen ökade lövtäkten i den halländska skogsbygden under 1800-talets torpexpansion och blev ett viktigt

bidrag för att klara vinterfodret till djuren på den lilla mark torparen hade till sitt förfogande. Det är påfallande ofta som gamla, tidigare hamlade träd förekommer i anslutning till äldre torpbebyggelse. Stubbskottsängen hör framför allt hemma i det mellaneuropeiska lövskogsområdet (den nemoral regionen) och kan ses som ett kulturarv från dansktiden.

I blöta sidvallsängar var det framför allt glasbjörk och klibbal som utnyttjades för stubbskottsskörd och begreppet "surskog" som ofta hittas i äldre källor var sannolikt främst den typen av stubbskottsäng.

Figur 21. Kulturgeografisk indelning av Halland i slättbygd, risbygd och skogsbygd under 1700-talet. Viktigaste källor: af Borneman (1825), Bexell (1926), Hallands landsbeskrivning 1729, Malmström (1939), och Polheimer (1791–92 och 1793).

Bergendorff & Emanuelsson (1996) menar att "sura" träd var sådana som till skillnad från eken och boken inte var "bärande" och som allmogen disponerade fritt på sin mark samt att surskogen var vittutbredd i Skåne under 1600- och 1700-talet. Surskog omnämns även flitigt i äldre källor från Halland. På torrare ängsmarker (hårdvallsängar) var eken ett dominerande trädslag och där fanns ofta även hassel. I äldre källor finns ofta benämningar som "ekeskogen" eller "ekängen" på delar av inägomarken som då kanske var en rikligt ekbevuxen hårdvallsäng.

En god bild av ekens stora utbredning på de halländska inägorna ger den stora ekinventering som af Borneman gjorde på halländska skatte- och kronohemman 1825. I t.ex. Eftra socken noterar han 12 653 ekar varav endast 31 bedömdes vara av sådan kvalitet att de kunde nyttjas som skeppsvirke. Huvuddelen av ekarna fanns i byarnas gården och hagar. af Borneman har också angivit vad det var för typ av ekar och t.ex. i gården och hagar till Ullarps by fanns "64 stora och halfstora wrak, 500 små knut och busk ekar och 150 små knut ekar" (af Borneman, 1825).

Spår efter stubbskottsbruket finns kvar på många håll i länet i form av stora, flerstammiga trädbuketter. Exempel på benämningar som förekommer flitigt i äldre källor och som indikerar ett stubbskottsbruk är surskog, ekebuskar, risekar och ekekratt.

Slättbygd, risbygd och skogsbygd

Med Campbells (1928) indelning av Skåne i slättbygd, risbygd och skogsbygd som inspirationskälla redovisas här en motsvarande indelning för Hallands län (se fig. 21). Campbell har i sin avhandling framför allt utgått från odlingssystem, hägnadstyper och byggnadsskick men han tar även hänsyn till folkhushållningen i stort. Den huvudsakliga utgångspunkten för den nedan redovisade indelningen av Halland har varit förekomsten av träd och buskar i markerna samt vilka näringar som var de viktigast i de skilda bygderna under 1700-talet och början av 1800-talet. De viktigaste källorna som legat till grund för indelningen har varit Malmström (1939) och Hallands landsbeskrivning 1729 samt Polheimers (1791-92 och 1793) och af Bornemans (1825) besiktningsprotokoll om tillgången på ek och bok.

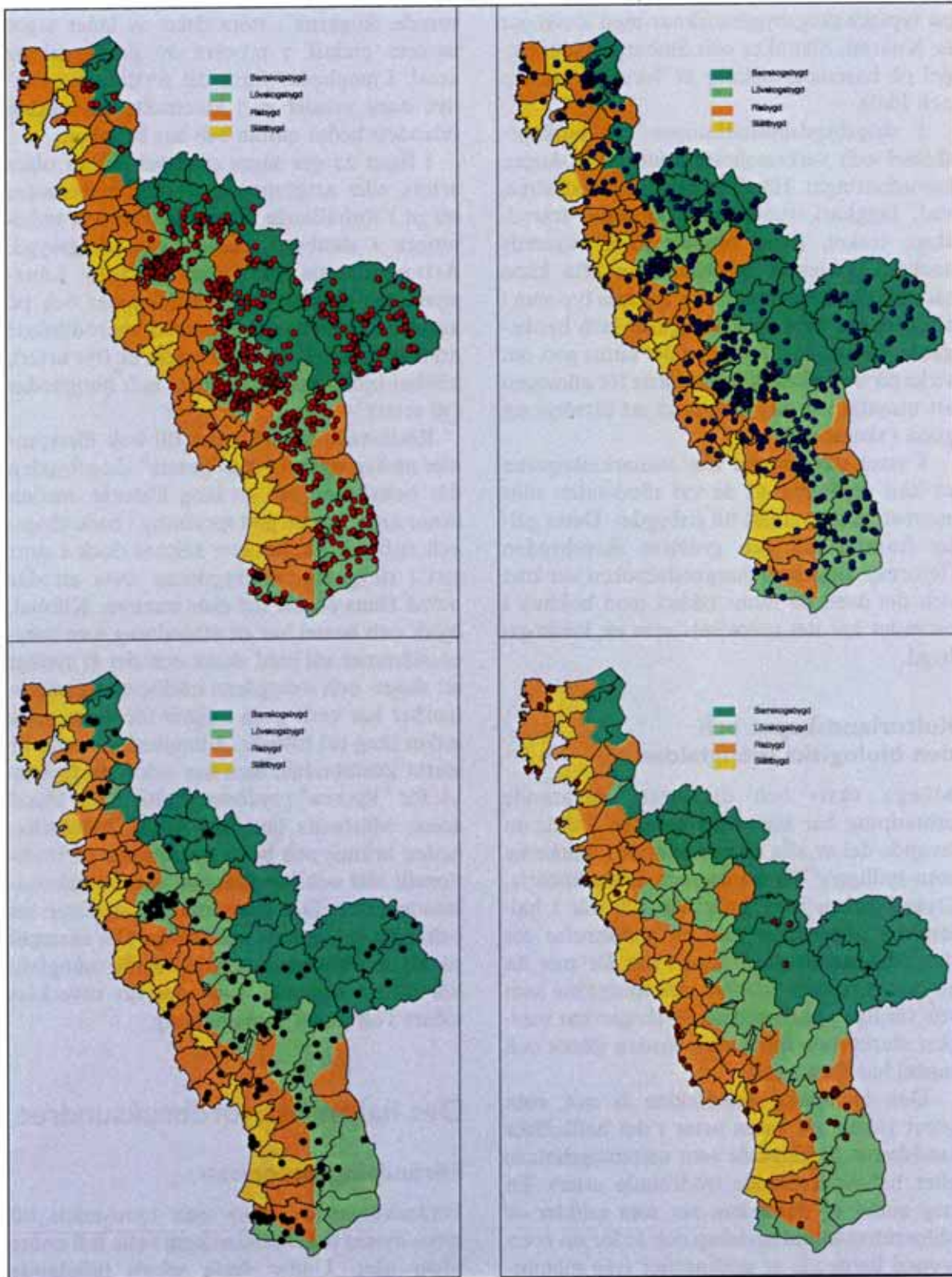
Slättbygderna var till stora delar öppna och trädlösa. På utmarkerna dominerade kala eller ibland enbuskbevuxna ljunghedar. Även flertalet ängar saknade träd och buskar. I de skånska slättbygderna hade åkerbruket utvecklats till tresäde, åkerarealen utökats och ett överskott på säd producerades, som kunde användas till betalning av skatter och inköp av ved och andra förnödenheter. I de halländska slättbygderna var åkerarealen liten, ensädet dominerade helt och man producerade normalt inte något spannmålsöverskott. Boskapsskötsel var huvudnäring liksom i övriga delar av länet. Tidvis var det brist på foder till djuren och de kunde då sändas på betesgång till ris- eller skogsbygderna. Lin- och yllevävnader var viktiga näringar och i kustsocknarna även fiske och sjöfart (i norra Halland). Hägnaderna utgjordes främst av stengärdesgårdar, gropvallar, diken och ris (fr. a. enris). För att minska behovet att köpa ved användes torv i stor utsträckning som bränsle. Även gräs- och ljungtorv från utmarkernas hedar skars som bränsle. Särskilt i de sandiga kusttrakterna bidrog detta till att förvärma utarmningen. Exempel på typiska slätt-

bygdsocknar är Skummeslöv, Morup och Onsala.

Det förefaller uppenbart att trädlösheten var ett uttryck för en överexploatering av markerna och att försörjningsproblemen kanske var som allra störst innan den agrara revolutionen inleddes. De mest utpräglade slättbygderna i södra Halland ligger invid Laholmsbuktens sandstränder och det var också i dessa socknar man hade de största problemen med flygsanden som yrde långt in över land. Ett undantag verkar vara Trönninge socken som tillhör de få socknar i Halland som producerade ett överskott av spannmål. Förklaringen till detta kan vara goda geologiska förhållanden och en riklig tillgång på tång som gödsel.

Risbygderna hade också en till stora delar trädlös och ljunghed utmark. Ibland fanns även enbuskar och en del tall, ek, bok m.m. Ängen var däremot ofta rikligt bevuxen med träd- och buskar, som genom stubbskottsbruk utnyttjades för bland annat klenvirkesproduktion (ved, hägnadsvirke m.m. jämför kap. Det agrara landskapets organisation). Ek, björk och klippal som alla är bra på att skjuta stubbskott efter avverkning var de vanligaste träden. Exempel på typiska risbygdsocknar är Växtorp, Steninge, Ljungby och Förlanda. Boskapsskötseln var huvudnäring och förutsättningarna att försörja sig på detta var bättre än i de rena slättbygderna. Även här var dock andra näringar som linne- och yllevävnad viktiga. Ängarnas träd och buskar kunde också bidra till en del inkomster genom försäljning av ved, hägnadsvirke, snickerier, ekbark för lädergarvning m.m. Hägnaderna bestod främst av stengärds gårdar, gropvallar, diken och ris (en, al, björk m.m.).

Skogsbygderna utmärktes av att utmarken till stora delar var skogbevuxen, men det fanns ofta också partier med öppen ljunghed. Skogsbygderna har delats in i *lövskogsbygder* där framför allt bok, men även ek och andra lövträd dominerade på utmarken och *barrskogsbygder* med tall och gran. Också i barrskogsbygderna kunde dock bokskogen vara ett markant inslag. Även i skogsbygderna var ängarna ofta rikligt bevuxna med träd och buskar. I lövskogsbygderna var de liksom i risbygderna ofta präglade av stubbskottsbruk medan det i barrskogsbygderna troligen fanns en hel del ängar med hamlade träd. Exempel

Figur 22. Utbredningen av rödlistade arter knutna till bok (röda prickar), ek (blå), klibbal-hassel-björk (svarta) och ljunghedar (bruna). Källa: Länsstyrelsens databas över hotade arter nov. 1999.

på typiska skogsbygdssocknar med lövskogar är Knäred, Slättåkra och Sibbarp och exempel på barrskogssocknar är Torup, Gunnarp och Idala.

I skogsbygdshushållningen var boskaps-skötsel och verksamheter knutna till skogen huvudnäringar. Härifrån såldes stängselvirke, ved, laggkärl, tunnstäver, pottaska, träredskap, träkol, tjära, timmer (fr.a. Fagereds socken). Däremot behövde man ofta köpa säd. Hägnadstyperna var av samma typ som i risbygderna men även skeagärde och hankagärde var vanliga. Så länge det fanns gott om virke på utmarken och i ängarna för allmogen att utnyttja var möjligheterna att försörja sig goda i skogsbygderna.

I vissa skogsbygder blev utmarksskogarna så hårt åtgångna att de vid 1800-talets mitt snarast hade övergått till risbygder. Detta gäller framför allt den sydöstra skogsbygden (Ryorna). Eftersom ljunghedsepoken var kort och det även då fanns rikligt med bokhult i området har det redovisats som en lövskogsbygd.

Kulturlandskapet och den biologiska mångfalden

Många växt- och djurarters nuvarande utbredning har historiska orsaker. De är en levande del av alla de minnesspår i markerna som tydliggör vår natur- och kulturhistoria. Dvärgbjörken lever kvar här och där i halländska myrmarker som en påminnelse om den ishavstundra som fanns här för mer än 10 000 år sedan. Idegran och murgröna som var vanliga i värmetidens lövskogar har minskat starkt men finns kvar, medan sjönöt och mistel har försvunnit.

Den biologiska mångfalden är stor, men grovt räknat ett tusen arter i det halländska landskapet är klassade som utrotningshotade eller hänsynskrävande (rödlistade arter). En hög andel av dessa kan ses som relikter av äldre tiders kulturlandskap och är för sin överlevnad beroende av stödinsatser från människans sida. Detta gäller många av ljunghedarnas, slätterängarnas och ädellövskogarnas invånare. De är alla mycket artrika miljöer som under lång tid tidigare haft en mycket större utbredning än idag. Vid 1800-talets mitt fanns 100 000 hektar slätterängar i Halland. Idag finns mindre än en promille kvar (mindre än 100 hektar). Ädellövskogen som förr domi-

nerade skogarna i stora delar av länet utgör numera endast 7 procent av skogsmarkens areal. Ljunghedar finns det fortfarande relativt stora arealer av i kusttrakterna, medan inlandets hedar nästan helt har beskogats.

I figur 22 ges några exempel på hur olika arters, eller artgruppers, utbredningsmönster ser ut i förhållande till den redovisade indelningen i slättbygd, risbygd och skogsbygd. Artuppgifterna har hämtats från Länsstyrelsens databas över hotade arter och på kartorna redovisas förekomsten av rödlistade arter bundna till bok (170 arter), ek (161 arter), klibbal-björk-hassel (51 arter) och ljunghedar (38 arter).

Rödlistade arter knutna till bok förekommer nästan enbart i den "gamla" skogsbygden där bokskogen har en lång historia, medan ekens arter har en god spridning i både skogs- och risbygd. Ekens arter saknas dock i stort sett i de gamla slättbygderna trots att där också finns en hel del ekar numera. Klibbal, björk och hassel har en utbredning som överensstämmer väl med ekens och det är tydligt att skogs- och risbygdens trädbevuxna inägomarker har varit goda miljöer för dessa arter sedan lång tid tillbaka. Ljunghedens arter är starkt kustbundna, men har också en förkärlek för "Ryorna" i sydöstra Halland där bland annat Mästocka ljunghed ligger. Mästockaheden bränns och betas fortfarande på traditionellt sätt och här finns ett stort antal rödlistade arter. Det finns många aspekter att behandla kring detta och många fler exempel på att markhistoria och biologisk mångfald hör intimt samman, men det får utvecklas vidare i ett annat sammanhang.

Det halländska jordbruksundret

Förändringsprocessen

Förändringen av 1600- och 1700-talets till synes dystra förhållanden kom i alla fall under 1800-talet. Under detta sekels inledande decennier var Halland fortfarande beroende av tillförsel av spannmål. Under perioden 1799 till 1827 uppgick denna till 35 470 tunnor och därutöver 84 000 riksdaler i kontanter. 1841 var landskapet för första gången självförsörjande när det gäller spannmål och redan 1861 var exporten av framför allt havre betydande (Sandklef, 1959, s. 250, 258 f.).

Missväxt förorsakade visserligen fortfarande perioder av svält i länet, men normala och goda år innebar allt bättre skördar. De sista riktigt svåra nödåren var 1867 och 1868, då svår sommartorka orsakade missväxt.

Denna remarkabla förändring, som benämns "det halländska undret", sätts ofta i samband med den agrara revolutionen. Den agrara revolutionen, vilken i sig innebar en rad olika förändringar vad gäller bruknings-teknik m.m., var emellertid bara en bland flera samspelande faktorer. Den till synes plötsliga produktivitetshöjningen vid 1800-talets mitt bör därför snarast förstås som utfallet av en längre förändringsprocess. Denna process omfattade även viktiga förändringar av politiska, sociala och ekonomiska faktorer och kan indirekt sägas ha påbörjats redan i slutet av 1600-talet.

Till de politiska och sociala faktorerna hör naturligtvis freden i Nystad 1721, som satte punkt för den svenska stormaktstiden och de ständigt återkommande krigen. Halland drabbades hårt av dessa krig i sin egenskap av omstridd gränsprovins mellan Sverige och Danmark. Under 1700- och 1800-talet kom sedan en rad reformer, som gradvis minskade det feudala trycket och förstärkte böndernas sociala och ekonomiska ställning. Reformerna kan sägas ha inletts indirekt redan under Karl XI:s regim, i samband med indelningsverkets fixering av grundskatterna. Under 1700-talets lopp fick sedan först krono- och därefter frälselandborna möjlighet att friköpa de gårdar de brukade, så kallade skatteköp. Detta ledde på sikt till en omfördelning av jordegendomar och måste ha inneburit ett tilltalande alternativ för t.ex. de halländska frälsebönder som slet hårt under en oreglerad dagsverksskyldighet (se kap. Jordägarna i det tidigmoderna ståndssamhället). Skatteböndernas dispositionsrättsliga ställning till jorden stärktes också, bland annat genom att begränsningarna i förfogandefriheten och besittningsskyddet avskaffades och ett mer "modernt" äganderättsbegrepp började tillämpas. När det gäller det senare framstår Gustav III:s "Förenings- och säkerhetsakt" av 1789, som en betydelsefull vändpunkt. I och med denna genomfördes en rad reformer som ibland har benämns "bondeprivilegier", bl.a. fick ofrälse personer laglig rätt att köpa frälsejord (t.ex. Ågren, 1997, s. 281 ff.; Bäärnhielm, 1996).

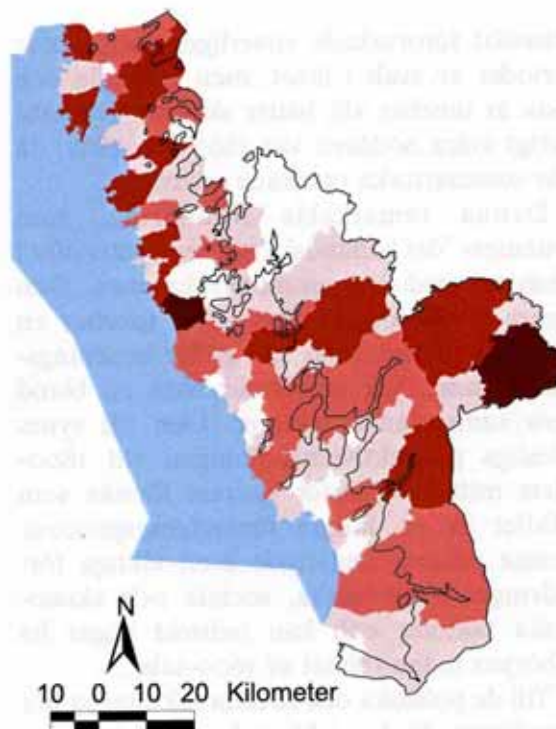
De ofrälse ståndens nyvunna rätt att förvärva frälsejord innebar inte bara en möjlighet för frälsebönder att friköpa de gårdar de brukade. Den öppnade även vägen för kapitalstarka borgare, som på många håll köpte upp de stora frälsegodsens. Detta gav impulser till förändring av storgodsens driftsformer. En ny typ av kommersiella storgodsbruk började etableras. Till skillnad från de äldre, feudalt präglade storgodsens, som drevs med hjälp av dagsverksskyldiga bönder, så utgjordes arbetskraften nu i hög grad av avlönade jordbruksarbetare och torpare. Driften rationaliserades och var hårt inriktad på marknadsproduktion. I andra fall etablerades en ny, rationell och storskalig form av arrende. Godsets jord delades upp i ett antal stora gårdar, s.k. farmer eller plattgårdar, som i storlek kunde motsvara 2 till 3 normala bondejordbruk. Detta kunde ske antingen genom uppstyckning av jorden till ett tidigare storgods eller genom avhysning av tidigare frälsebönder. Plattgårdarna, som alltså fortfarande lydde under en godsherre, arrenderades ut till enskilda personer som svarade för drift och underhåll (Möller, 1989). I Halland etablerades plattgårdar bl.a. i anslutning till godsens Stjärnarp i Eldsberga socken och Vrangelsro i Övraby socken (muntlig uppgift Eva Persson, Hallands länsmuseum).

Till de ekonomiska faktorerna hör den ökande efterfrågan på livsmedel, som 1800-talets industrialisering innebar. Runt om i Europa ökade andelen industriarbetare i snabb takt och detta innebar en likaledes snabbt växande marknad för livsmedel. Liberaliseringen av den internationella handeln under 1800-talet ledde till förbättrade exportmöjligheter, vilket Halland drog fördel av. England, som länge låg i täten när det gäller industrialisering, importerade stora mängder havre från bl.a. Halland. Under 1800-talet var det halländska jordbruket därför, till skillnad från tidigare, i stor utsträckning inriktat mot spannmålsproduktion. Mot slutet av seklet minskade emellertid lönsamheten i spannmålsproduktionen, då en tilltagande export från bl.a. USA sänkte världsmarknadspriserna. Detta ledde till att den halländska produktionen efterhand ställdes om och åter inriktades mot en större andel animalieproduktion. Omställningen avspeglas i jordbruksstatistiken bl.a. genom ökande odling av foderväxter och ökande djurbesättningar

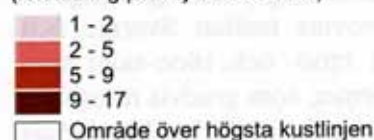
(Sandklef, 1959, s. 257 ff.; Wiking-Faria, 1993, s. 45).

Den kraftiga befolkningsökningen under 1700- och 1800-talet innebar även ökande social skiktning. De besuttna bönderna utvecklades visserligen alltmer mot att bli en landsbygdens medelklass, i takt med att ovan nämnda reformer genomfördes. De obesuttna, jordlösa däremot, bildade en snabbt växande, proletariserad underklass bestående av hantverkare, torpare, backstugesittare, strandsittare, tjänstehjon och statare. Denna underklass utgjorde en viktig arbetskraftsreserv för både godsherrar och bönder, som bland annat efterhand ersatte de dagsverkskyldiga frälsebönderna vid de stora godsens (se kap. Jordägarna i det tidigmoderna ståndssamhället). Arbetskraftsreserven var sannolikt en viktig förutsättning för den agrara revolutionen, då jordbrukets förnyelse ofta var arbetsintensiv (se t.ex. Isacson, 1997, s. 200 ff.; Löfgren, 1977, s. 37 ff.).

Löfgren (1977) har beskrivit hur den allt starkare inriktningen mot marknadsproduktion skapade helt nya sociala och ekonomiska mönster även bland vanliga bönder. Steg för steg integrerades bondehushållen i allt vidare ekonomiska nätverk. En traditionell ekonomi med en hög grad av självhushållning övergavs till förmån för en inriktning mot marknadsgrödor och penningekonomi. Detta innebar bland annat att tidigare för bondehushållen betydelsefulla bisysslor, som hemslöjd, textiltillverkning och fiske, övergavs, vilket i sin tur skapade nya och viktiga nischer för de obesuttna och egendomslösa. Bönderna fortsatte visserligen att odla lin och hålla får, men den arbetskrävande tillverkningen av ylle- och linnetextilier lades ut på förlag bland torpare och "hyttefolk" (a.a., s. 54 f.). Havet hade sedan länge utgjort en fri resurs, som märkligt nog varit relativt lite utnyttjad av de halländska kustbönderna. Fram till och med 1800-talet bedrevs fiske i stort sett enbart till husbehov (a.a., s. 41 f.). Just fiske och fiskförsäljning var en nisch som kom att utnyttjas av många obesuttna i takt med att specialiseringen i ekonomin ökade. De etablerade sig som strandsittare, dvs. jordlösa kustfiskare, på utmarkerna vid havsbandet och flera sådana strandsittarbo-ställen utvecklades under 1800-talets senare del till fiskelägen av bohusslänskt snitt, något som alltså saknats i Halland tidigare. Denna utveckling är särskilt påtaglig i länets norra del.

Tidiga laga skiften
(förrättning påbörjad före 1840)

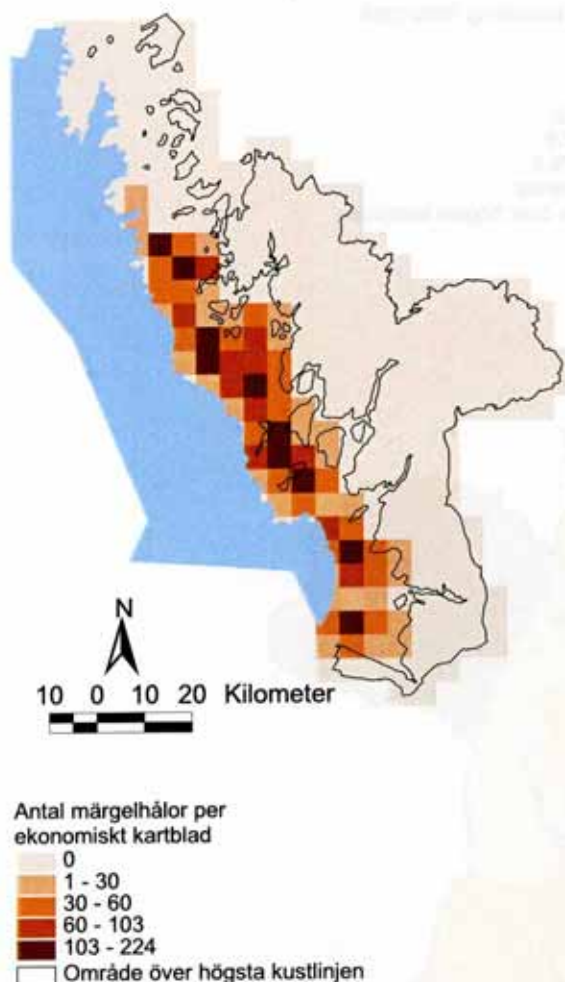

Figur 23. Tidiga laga skiften. Källa: Registret till Lantmäteristyrelsens arkiv (LMV).

Den agrara revolutionen

En förutsättning för att de halländska jordbrukarna skulle kunna dra fördel av de goda möjligheter som världsmarknaden gav under 1800-talet var en effektivisering av jordbruket. Här kommer alla de aspekter in, som generellt förknippas med den agrara revolutionen, nämligen skiftesreformer, nyodling, effektivare jordbruksredskap, växelbruk och moderna växtföljder, förbättrad djuravel och mekanisering m.m. Storgodsen utgjorde viktiga innovationscentra när det gäller detta, inte minst Skottorp i södra Halland, som ägdes av godsherrn Peter von Möller. Möller, som även var ledamot av Hallands hushållnings-sällskaps styrelse 1846–1883, anses ha varit en betydelsefull person när det gäller införande och spridning av nya metoder och tänkesätt bland halländska lantbrukare.

Betydelsen av skiftesreformerna är ofta

Figur 24. Mörghålor. Antal per ekonomiskt kartblad. Källa: Ekonomiska kartan 1950–1971. Excerpt av Stefan Höglin.

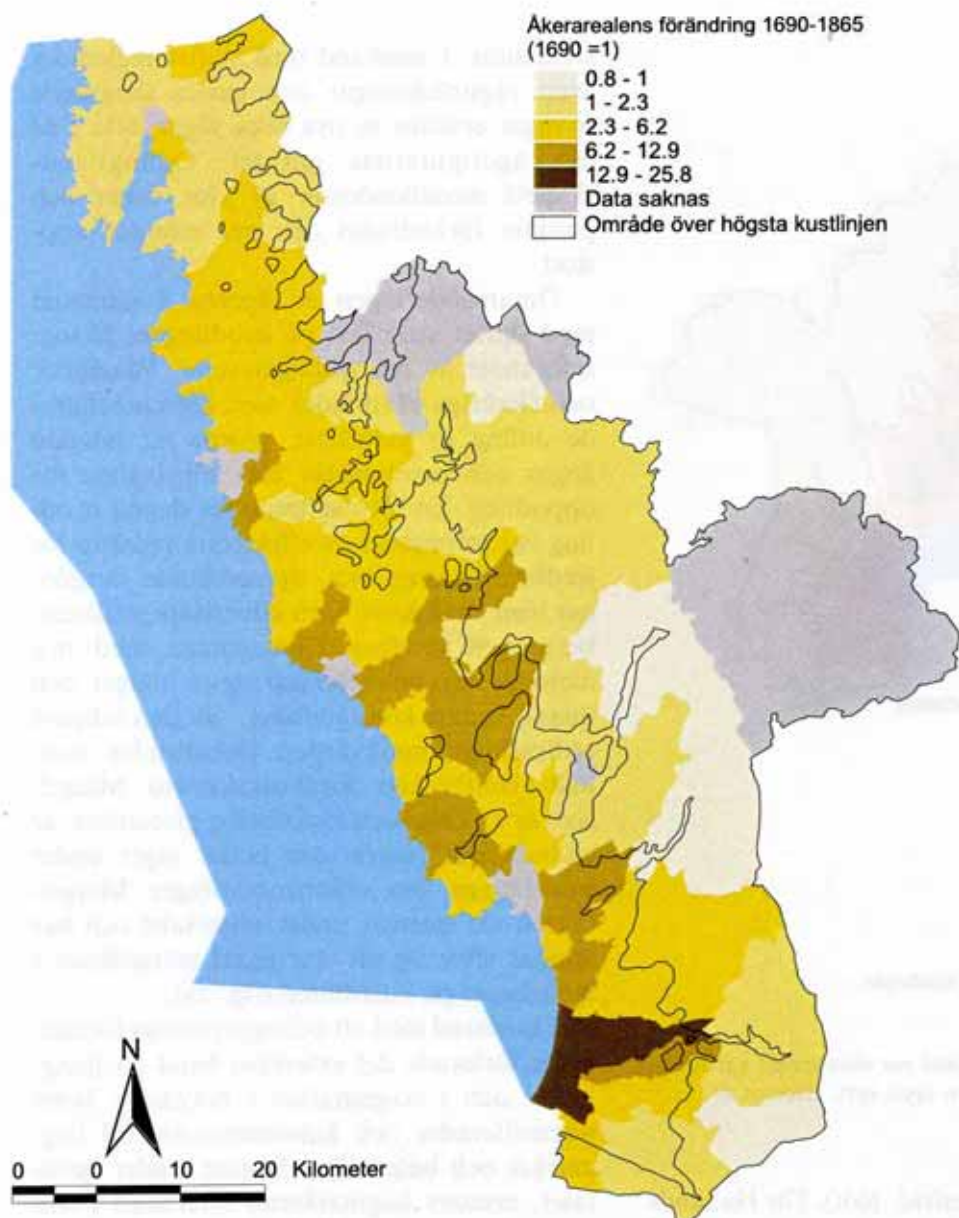
diskuterad (t.ex. Helmfrid, 1961). För Hallands del tycks storskiftesreformen av 1757 och 1807 års enskifte ha varit av mindre betydelse, medan förordningen om laga skifte från 1827, som vanligt är, hade stor betydelse. Genomförandet av laga skifte (fig. 23) inledde en process, som på många håll innebar en omfattande omorganisation av odlingslandskapet. Gårdarnas ägor samlades i ett fåtal, sammanhängande ägoblock och bebyggelsen flyttades till nya platser inom dessa. Från att ha varit samlad i gårdsklungor och byar spreds bebyggelsen ut över landskapet och förtätades därefter gradvis, i takt med att hemmansklyvningar, avstyckningar och torp-etableringar genomfördes. Hägnadslag och äldre skiftesformer förlorade naturligtvis helt i betydelse, liksom den tidigare uppdelningen mellan inägor och utmark. Äldre hägnadssystem revs. I stället byggdes nya hägnader utmed de nya ägogränserna, ofta i form av

stenmurar. I samband med skiftet reglerades även vägsträckningar och gamla slingrande byvägar ersattes av nya raka vägar, ofta i de nya ägofigurernas gränser. Odlingslandskapets mosaikmönster av ytor, linjer och punkter förändrades och nya mönster uppstod.

Omarronderingen av ägora i samband med skiftet satte fart på nyodlingen, liksom införandet av nya odlingsssystem. Växelbruk och fleråriga växtföljder, som även innefattade odling av vallväxter, gjorde att tidigare ängar och betesmarker blev tillgängliga för uppodling. En förutsättning för denna nyodling var införandet av effektivare redskap för jordbearbetning, bl.a. djupplöjande järnplogar med vändskiva. Den effektivare jordbearbetningen innebar, tillsammans med nya metoder för markförbättring – mörghel och guano, senare konstgödning – att den tidigare otillräckliga markvärden förbättrades radikalt (jämför kap. Jordbrukskrisen). Mörghel, som är en kalk- och fosforhaltig glaciallera, är en inhemsk resurs som bildar lager under kustslättens lösa sedimentjordlager. Mörgheltäkten var intensiv under 1800-talet och har lämnat efter sig ett stort antal mörghelhålor i landskapet på kustslätten (fig. 24).

I samband med att odlingsystemet förändrades förlorade det extensiva betet på ljung-hedar och i skogsmarker i betydelse. Betet intensifierades och koncentrerades till hagmarker och betesvallar. Senare, under 1900-talet, ersattes hagmarkerna efterhand i stor utsträckning av gödslade, kultiverade betesmarker (Malmström, 1959, s. 608; se även kap. Det tidigmoderna odlingslandskapet).

Under 1860-talet togs även de första stegen i riktning mot en effektivare animalieproduktion. Förbättrad nötkreatursavel ökade mjölkproduktionen och skapade förutsättningar för en mejerirörelse. Till uppbyggnaden av en sådan bidrog inte minst hushållningssällskapet, bl.a. genom räntefria lån. Redan 1874 fanns 38 större och 16 mindre mejerier i länet. 1890 producerades 1 miljon kg smör och över 200 000 kg ost. Samtidigt ökade även slaktdjursbeståndet av både svin och nöt kraftigt i länet. Före sekelskiftet 1900 gick emellertid huvuddelen av dessa till de stora exportslakterierna i Göteborg. Först under 1890-talet startade det första större slakteriet i Halmstad (Hägge, 1962, s. 29 ff., 41 ff.; Sandklef, 1959, s. 263 ff.).

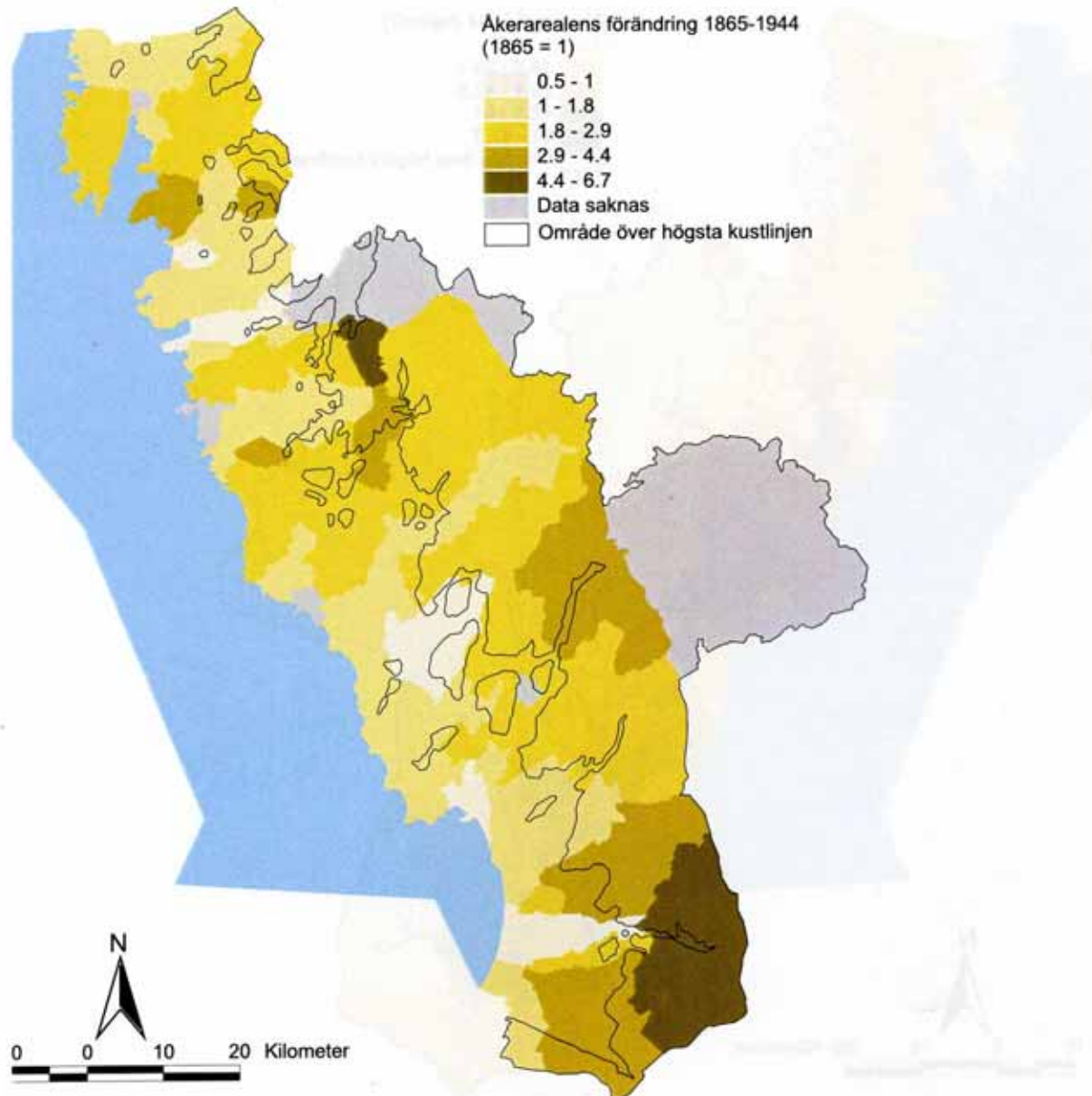
Figur 25. Åkerarealens förändring 1690–1865. Församlingsvis. Källa: Preliminära data från Lennart Andersson-Palms HSRF-projekt Sveriges befolkning 1571–1751, SCB-Atlas. Jordbruk (version 4.0), GSD Röda kartan: "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226".

De första jordbruksmaskinerna för slätter och skörd uppenbarade sig i det halländska landskapet vid mitten av 1870-talet. Mekaniseringen av jordbruket hade påbörjats. Motoriseringen dröjde emellertid ytterligare några decennier. Hästen hade under 1800-talet efterhand konkurrerat ut oxarna som dragdjur i det halländska jordbruket. Antalet hästar ökade stadigt fram till och med 1920-talet och uppgick då till ca 30 000. Vid mitten av 1930-talet introducerades så traktorn, vilket ledde till att hästen snabbt förlorade i betydelse. Vid krigsslutet 1945 var antalet traktorer fortfarande relativt lågt, mindre än 1 000 till antalet. 1960 hade antalet traktorer

ökat till 6 643 stycken. Under samma tid minskade antalet hästar från över 25 000 till 7 490 (Hägge, 1962, s. 155 ff., 180).

Förändringen i landskapet

Den halländska odlingsexpansion inleddes på kustslätten. Redan vid 1800-talets slut hade slättbygden på många håll förvandlats till ett utpräglat fullåkerslandskap (se fig. 25). Expansionen ägde rum på ångar, ljunghedar och havstrandängar. Ny mark gjordes även tillgänglig genom utdikning och torrläggning av våtmarker och sjöar och kanalisering av vattendrag. Flera tusen hektar sidvallsäng

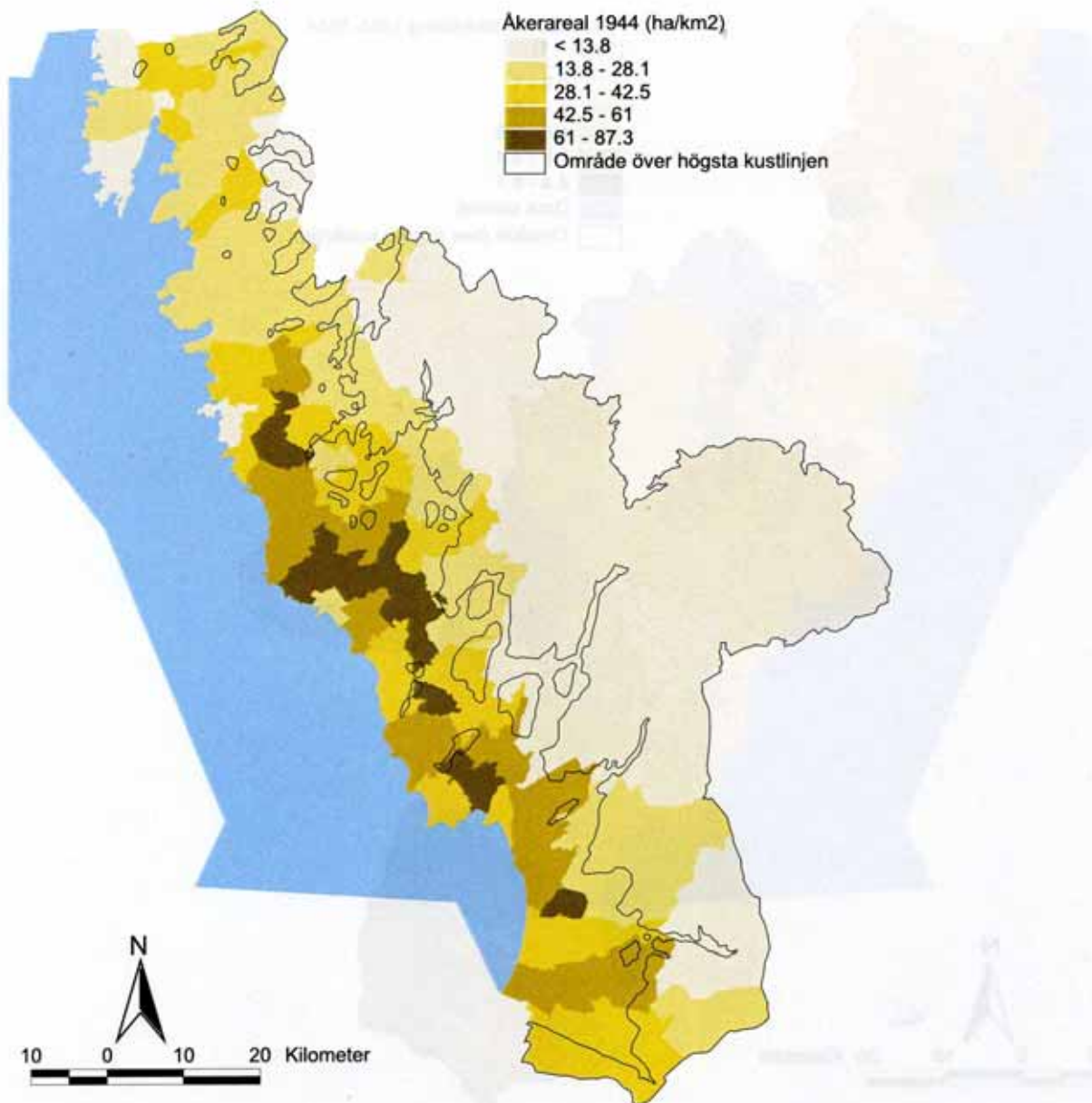
Figur 26. Åkerarealens förändring 1865-1944. Församlingsvis. Källa: SCB-Atlas. Jordbruk (version 4.0), SCB (1944), GSD Röda kartan: "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226".

dikades ut och odlades upp. Under 1840- och 1850-talet kanaliserades bl.a. Himleån, Tvåakersån och Stensån. Vid samma tid torr-lades även Ramsjön, som låg nordväst om Falkenberg, och mot slutet av seklet de tidigare vidsträckta våtmarker i Eldsberga socken.

I ett tidigare nämnt exempel, hägnadslaget mellan Ysby, Munkagård, Brödåkra och Uddekulla i Ysby socken på Laholmslätten, så var den agrara revolutionens processer starkt omdanande (se fig. 16 och kap. Det tidigmoderna odlingslandskapet). Laga skifte genomfördes här under perioden 1831 till 1854. Vid denna tid bestod det tidigare hägnadslaget av 25 hemman, hemmansdelar och

torp. 12 av dessa flyttade ifrån sina bebyggelseplatser som en följd av skiftet (LMV M86-2:1,-11:2, -15:5-7). Påföljande klyvningar och avstyckningar resulterade i att de 25 brukningsdelarna år 1921 hade omskapats till sammanlagt 49 bebyggda jordbruksfastigheter, torp medräknade (RAK). Vid laga skiftet klassificerades drygt 430 hektar av de dåvarande brukningsdelarnas sammanlagda markareal som odlingsvärd inrösningsjord. År 1921 hade hela denna areal och ytterligare drygt 300 hektar odlats upp. Områdets odlingspotential var alltså i själva verket nästan dubbelt så stor som man hade uppskattat vid skiftet.

I det mer brutna landskapet, i övergångs-

Figur 27. Åkerareal 1944. Församlingsvis och normaliserat mot total landareal. Tidpunkten motsvarar odlingsmaximum, om man ser till hela länet. Variationerna mellan respektive kommun är emellertid betydande. Vid denna tid var åkerarealen redan i minskande i vissa områden, särskilt i slättbygderna vid kusten. Källa: SCB (1944), GSD Röda kartan: "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226".

zonen mellan kustslätt och högland och sprickdalslandskapet i norr, tycks odlingsexpansionens återverkningar ha varit mindre massiv (se fig. 27). Ännu på 1940-talet fanns här, liksom på själva höglandet, en större bevarad areal slätterängar än ute på kustslätten (SCB, 1944, s. 39 ff.; Hernborg, 1992, s. 22). Sannolikt är just den mer brutna terrängen förklaringen till detta. Uppodlingen begränsades till de sedimentfyllda dalgångarna, medan svårplöjda områden i sluttningar till dalgångar och höjder även fortsättningsvis användes för slätter och bete. I övrigt bereddes efterhand skogen möjlighet att breda ut

sig på övergivna betesmarker på höjder och bergsklackar, först genom spontan igenväxning, senare genom planteringar.

På höglandet satte odlingsexpansionen riktig fart senare än på kustslätten (jämför fig. 25 och 26). Den nådde inte heller samma omfattning (fig. 27). Avsaknaden av märellera (fig. 24) och dåligt utbyggda kommunikationer i området har angivits som förklaring till eftersläpningen. Förändringen kom i gång på allvar först vid sekelskiftet, när järnvägar och förbättrat vägnät gjort det möjligt att frakta in jordbrukskalk och konstgödsel (Larsson, 1995, s. 24). Bilden är dock inte

entydig. Enligt de siffror som redovisats för gården Djäknebol i Torups socken, så ägde en betydande ökning av gårdens åkerareal rum redan från och med 1840-talet. Internationell frihandel och havreexport till England kan naturligtvis vara förklaringen till detta, men behöver inte vara det. Den ökande spannmålsproduktionen, som följde på arealökningen, kan redan vid denna tid i stället ha använts för att understödja gårdens egen, expanderande fläsk- och smörproduktion (Andersson-Palm, 1997, s. 52 f.).

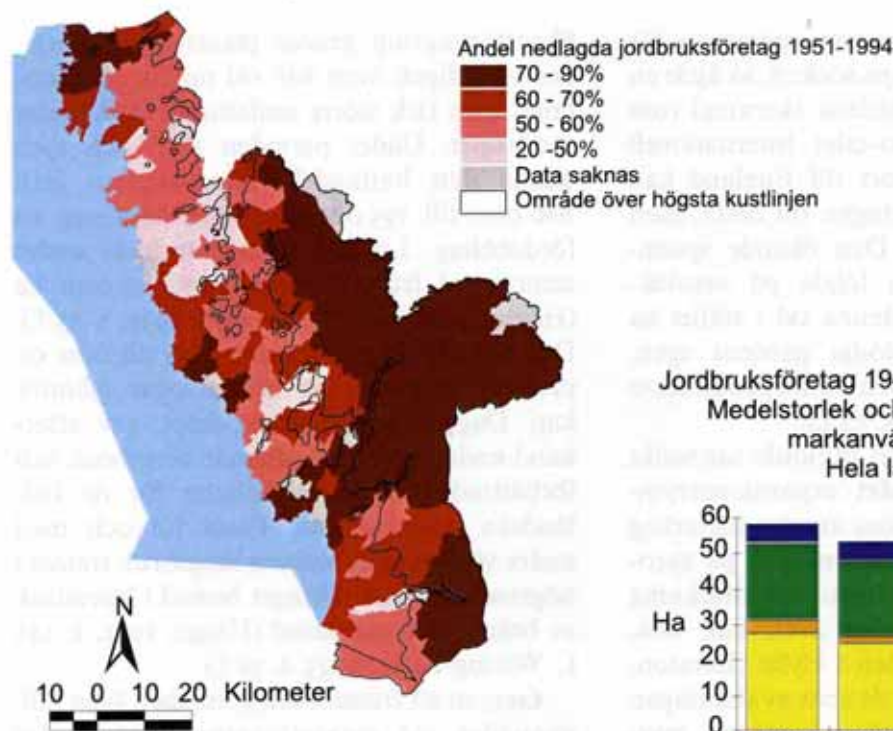
Inom högländsområdet utgjorde sannolikt ängsmarkerna ett primärt expansionutrymme, även om tämligen stora arealer slätteräng fanns kvar på sina håll så sent som på 1940-talet (se ovan). Sjösänkningar och utdikning av våtmarker genomfördes även här, bl.a. sänkningen av sjön Frillen i Hylte (Larsson, 1995, s. 24). Att döma av de spår av dikningar, som fortfarande är synliga i många myrmarker i 1950- och 1960-talets ortofotobaserade ekonomiska karta, så tycks utdikning och uppodling av myrmarker på många håll ha varit betydande (se även kap. Det tidigmoderna odlingslandskapet). Myrodlingar understöddes först genom försöks- och propagandaverksamhet av den år 1886 bildade Svenska Mosskulturföreningen, senare även av egnahemsrörelsen. Från och med sekelskiftet gjordes emellertid även dikningar av myrmarker, som syftade till att göra dem skogsbärande (Cshermalmi, 1997, s. 157 f.; Malmström, 1959, s. 610 f.). Vad som är uppodling eller markberedning inför skogsplantering är naturligtvis svårt att avgöra utifrån de spår som är synliga i kartbilden. Den ganska kraftiga ökningen av åkerarealen i de extremt myrrika sydöstra delarna av högländet under perioden 1865 till 1944 talar dock för att myrodlingen var av stor betydelse här (fig. 26).

Under den senaste hundraårsperioden har landskapsbilden i hela Halland påverkats starkt av skogsplanteringar. Plantering av tall utgjorde inledningsvis, som tidigare nämnts, ett viktigt led i bekämpandet av flygsanden i de södra kusttrakterna (se kap. Skogens betydelse för lanthushållningen). Därefter har de delar av kustslättens ljunghed som inte odlats upp, liksom avverkade lövskogar, i hög utsträckning planterats igen med gran och tall. På högländet lämnades till en början de öppna ljunghedarna att växa igen spontant när bete och ljunghesbränning upphörde.

Skogsföryngring genom plantering påbörjades visserligen även här vid mitten av 1800-talet, men fick större omfattning först under 1900-talet. Under perioden 1850 och 1950 ökade den halländska skogsarealen från 100 000 till 195 000 ha, alltså nära nog en fördubbling. Ljunghedarna minskade under samma tid från 150 000 ha till 13 000 ha (Hägge, 1962, s. 56 f.; Larsson, 1995, s. 23 f.). Det ökande skogsbeståndet, som till över 70 procent utgjordes av bondeskogar (jämför kap. Dagens jordbrukslandskap), gav efterhand underlag för ett växande skogsbruk och förbättrade inkomstmöjligheter för de halländska jordbrukarna. Fram till och med andra världskriget bedrevs skogsbruk främst i högländsområdet. Urtaget bestod i huvudsak av bränn- och massaved (Hägge, 1962, s. 146 f.; Wiking-Faria, 1993, s. 78 f.).

Genom att framför allt gran, men även tall, gynnades vid planteringarna, förändrades trädslagets sammansättning i länet under perioden. Barrträden har efter hand blivit allt vanligare även på kustslätten, från att tidigare nästan enbart ha förekommit i de östra delarna av länet. Vid 1940-talets slut var emellertid de halländska skogarna, totalt sett, fortfarande relativt varierade, med ungefär lika delar gran-, tall-, löv-, och blandskog. Under efterkrigstiden har emellertid denna balans förskjutits. 1989 var något över hälften av länets samlade skogsareal beväxt med gran, en trädart som egentligen är främmande för stora delar av länet (Larsson, 1995, s. 34 ff.; Malmström, 1959, s. 598–610, se även kap. Naturgeografi och Dagens jordbrukslandskap).

Trots alla till synes drastiska förändringar under 1800-talet och förra hälften av 1900-talet, så var 1940-talets halländska odlingslandskap varierat och innehållsrikt. Jordbruket var inte hårt specialiserat som idag, utan bedrevs i regel som balanserade blandbruk med både djurhållning och växtodling. Detta gav tillgång till naturgödsel, vilket, i kombination med noggranna växtföljder, gjorde behovet av både konstgödsel och bekämpningsmedel litet. Hästen var den viktigaste dragkraften, då motoriseringen bara hade påbörjats (se ovan). Ängsmarken spelade fortfarande en viss roll utanför den rena kustslätten. Odlingslandskapet var ännu rikt på åkerrenar, diken, stenmurar, åkerholmar och småvatten, som utgjorde karaktärsgevan-

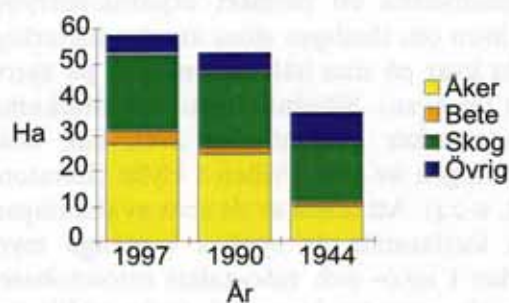
Figur 28 a. Andel nedlagda jordbruksföretag 1951-94. Församlingsvis. Källa: SCB-Atlas. Jordbruk (version 4.0). GSD Röda kartan: "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226".

de element i landskapet och viktiga livsmiljöer för växter och djur, s.k. småbiotoper. Allt detta bidrog, tillsammans med en mer varierad trädsammansättning i skogsmarkerna, till landskapets variationsrikedom och biologiska mångfald. (Ihse *et al.*, 1991; Larsson, 1995, s. 27 ff.; Skånes, 1996, s. II:13).

Efterkrigstidens jordbruk och landskapsförändring

Hallands län uppnådde odlingsmaximum 1944 (SNA, 1992a, s. 27). Vid en kartering av jordbruksstatistikens arealuppgifter för detta år, så avtecknar sig den halländska kustslätten tydligt med mellan 30 och 90 procent av totalarealen uppodlad (fig. 27). Lika tydligt avtecknar sig övergångszonen mellan kustslätt och högländ och sprickdalslandskapet i norr. Andelen åker av totalarealen låg här generellt under 30 procent. Högländet, slutligen, nådde som mest upp till ca 14 procent.

Jordbruksföretag 1944, 1990 och 1997. Medelstorlek och genomsnittlig markanvändning. Hela länet

Figur 28 b. Jordbruksföretag 1944, 1990, 1997. Medelstorlek och genomsnittlig markanvändning. Hela länet. Källa: SCB (1944, 1991, 1998).

Odlingsmaximum kom sent i Halland, jämfört med många andra län i södra Sverige, vilket kan förefalla märkligt (SNA, 1992a, s. 27). På kommunnivå och med en finmaskigare periodindelning blir bilden emellertid delvis en annan, då det visar sig att Hallands nuvarande sex kommuner uppnådde odlingsmaximum vid ganska skilda tidpunkter. Under perioden 1927 till 1951 var åkerarealerna inom nuvarande Kungsbacka, Varbergs, Falkenbergs och Halmstads kommuner redan i minskande. Odlingsmaximum bör här alltså uppnåtts redan på 1920-talet. I Laholm och Hylte pågick däremot under samma period fortfarande en ökning av åkerarealen med mellan 5 och 10 procent (SNA, 1992a, s. 28). För Laholms del gäller denna ökning sannolikt främst församlingarna i den östra delen, dvs. Hishult, Knäred och Veinge (jämför fig. 26). Mot bakgrund av 1930-talets depression, och sjunkande världsmarknadspriser, står onekligen den fortsatta odlingsexpansionen i de här delarna av högländet i bjärt kontrast till den pågående minskningen i övriga delar av länet. Rimligtvis är detta en återspeglning

av subventionspolitik, måhända egnahemsrörelsen? Det har tidigare framgått att denna tycks ha haft en särskild dragning till höglandsområdet och att genomslaget för rörelsen kom relativt sent i Halland (se kap. Befolkning och bebyggelse).

Under efterkrigstiden har emellertid utvecklingen tagit en helt ny riktning. Denna nya inriktning är naturligtvis i allt väsentligt en följd av 1947 års jordbrukspolitiska beslut, som bland annat innebar en radikal omvärdering av småjordbruken. Tankarna bakom egnahemsrörelsen var passé och nedläggningen av jordbruksföretag massiv på många håll i länet. På höglandet nådde ödeläggelsen en omfattning, som för tankarna till Norrlands-länen (fig. 28 a–b, se även SNA, 1992a, s. 28). I enlighet med intentionerna i 1947 års beslut, minskade alltså antalet jordbruksföretag i Halland drastiskt under perioden, samtidigt som kvarvarande företag växte i storlek. Denna trend tycks ha fortsatt, trots, eller kanske just på grund av, 1990-talets turbulenta förändringar inom jordbruket, som inleddes med en avreglering och därefter återinförande av regleringar i samband med EU-inträdet (se diagrammet i fig. 28 a–b).

Förändringsprocessen har sannolikt följt olika spår på kustslätt och högland. I det förra området har troligen arrenden, avstyckningar och försäljningar lett till att både

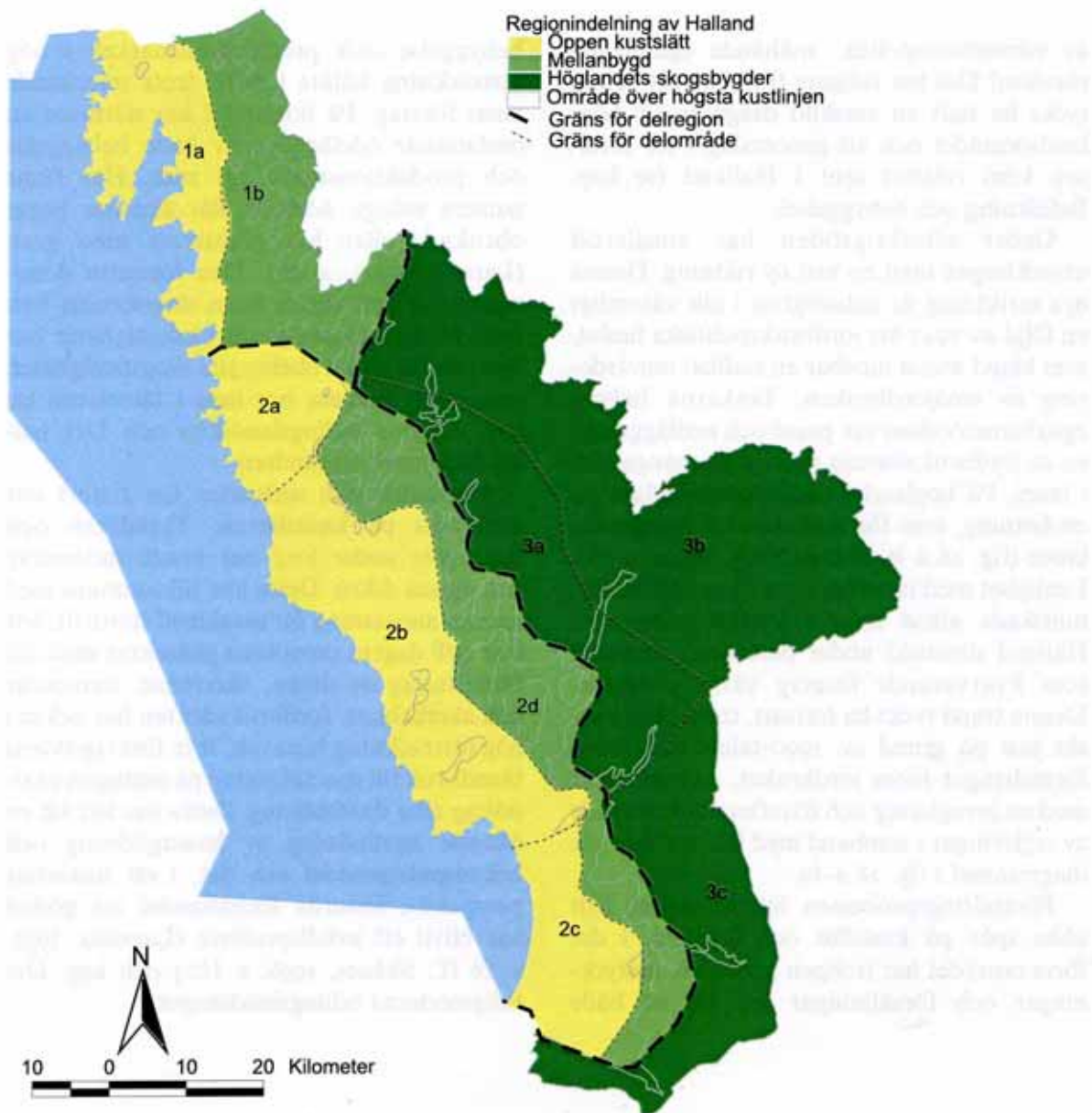
bebyggelse och produktionsmarker i hög utsträckning hållits i drift, trots minskande antal företag. På höglandet har däremot en omfattande ödeläggelse av både bebyggelse och produktionsmark ägt rum. Här finns numera många ödebyar, där åkrarna ligger obrukade eller har planterats med gran (Larsson, 1995, s. 26). Den fortsatta dominansen av små ägare inom skogsbruket kan tyda på att tidigare jordbruksfastigheter har övergått till att bli obebyggda skogsfastigheter, vars ägare numera bor inne i tätorterna (se kap. Dagens odlingslandskap och Det halländska jordbruksundret).

Våtmarker och småvatten har i stort sett utplånats på kustslätten. Täckdiken och betongrör under jord har ersatt vattendrag och öppna diken. Detta har, tillsammans med annan anpassning för maskinell stordrift, lett fram till dagens monotona jätteåkrar med allt färre inslag av diken, åkerrenar, stenvägar och åkerholmar. Jordbruksdriften har också i hög utsträckning lagts om, från förkrigstidens blandbruk till specialisering på antingen växtodling eller djurhållning. Detta har lett till en ökande användning av konstgödning och bekämpningsmedel och det, i ett historiskt perspektiv, absurda förhållandet att gödsel har blivit ett avfallsproblem (Larsson, 1995, s. 26 ff.; Skånes, 1996, s. II:13 och kap. Det tidigmoderna odlingslandskapet).

Regionindelning av Hallands län

I följande kapitel skall själva syftet med detta arbete fullföljas, nämligen indelningen av Hallands län i något så när homogena delregioner. Denna indelning är, som tidigare sagts, preliminär och hypotetisk till sin karaktär och i första hand tänkt att ligga till grund för ett urval av representativa miljöer där fortsatta, fördjupade analyser på lokal nivå kan bedrivas. Indelningen grundar sig på ovan redovisade arbete och är ett försök till sammanvägning av de olika aspekter på landskapet och dess historia som undersökts.

Hallands län uppvisar i vissa avseenden en betydande homogenitet genom historien. Detta gäller t.ex. odlingsystem och jordbrukets inriktning i historisk tid. I andra avseenden kan betydande skillnader mellan olika delar av länet urskiljas. Det gäller naturligtvis de topografiska förhållandena, men även ägandestruktur inom jordbruket, utmarksnäringarnas betydelse, den agrara revolutionens följdverkningar i landskapet och efterkrigstidens utveckling. Flera av dessa skillnader samvarierar med länets topografi.

Figur 29. Regionindelning av Halland utifrån landskaps- och agrarhistoriska kriterier.

Stigningen upp mot höglandet och högsta kustlinjen utgör inte bara en topografisk gräns, utan även en skiljelinje som delar upp länet i en östlig och en västlig del där historien i landskapet har följt helt eller delvis olika banor. Gränsen är emellertid inte skarp. I gränssonen mellan kustslätt och högland utkristalliserar sig en mellanbygd, som uppvisar likheter med de östra delarna av sprickdalslandskapet i norra Halland. Det brutna landskapet inom dessa båda områden har medgivit likartade förutsättningar och begränsningar, vilket t.ex. visar sig i kartläggningen av uppodlingsgraden vid odlingsmaximum 1944 (fig. 27). Sprickdalsområdets flackare, västra delar utgör på samma sätt en

naturlig förlängning på den öppna kustslätten i södra och mellersta Halland. Det är alltså befogat att i ett första steg dela in länet i tre zoner från väster till öster. I väster en öppen slättbygd, där innanför en mellanbygd och längst i öster höglandets skogsbygder (se fig. 29).

Skillnader finns emellertid inte enbart i väst-östlig riktning, utan även i nord-sydlig. Norra Hallands sprickdalstopografi, som börjar att ge sig tillkänna i kustens förändrade karaktär i Varbergstrakten, delar på ett naturligt sätt av norra delen av länet i ett område. Mellersta och södra Hallands kustslätt och mellanbygder sönderfaller i ett antal delområden, liksom höglandets skogsbygder. Länet

kan alltså delas in i tre huvudregioner och därunder i nio delområden, som i korthet skall beskrivas nedan. I beskrivningarna kommer inte alla aspekter som beaktats i undersökningen att redovisas för varje enskilt område, utan främst de särskiljande dragen.

I. Norra Hallands sprickdalsområde

Landskapet präglas av sprickdalstopografin med dalgångar som löper i nordost-sydvästlig riktning. Kungsbackaan, Rolfsån och Viskan är huvudvattendrag och bland de större sjöarna märks Lygnern. Centralt i området bildar Fjärås bräcka, som är en del av den långa Göteborgsmoränen, en markant tvärgående form i landskapet. Regionen är idag ett betydande jordbruksområde där de större sprickdalsslätterna bildar utpräglade fullåkerslandskap. Andelen små och medelstora jordbruksföretag är något större än i mellersta och södra Hallands slättbygder, vilket kan vara en återspeglning av historiska förhållanden (se fig. 5 a). Befolkningstätheten i norra Halland har nämligen genom historien varit högre än i övriga delar av länet (Andersson-Palm, 1999, s. 56 f.). Rimligtvis har alltså jorden varit uppdelad på ett större antal brukare sedan lång tid tillbaka, något som även kan ha ett samband med den relativt höga andelen skattebönder inom området (se fig. 15). Bebyggelsestrukturen återspeglar också var de befolkningsmässiga tyngdpunkterna inom området låg (jämför fig. 12 och a.a., s. 56). Större byar var vanliga i framför allt Kungsbackatrakten, som vid 1600-talets slut hörde till de mest uppodlade områdena i länet (fig. 18). Hit var också områdets fräsegods koncentrerade (fig. 14 a–b).

Den relativt höga andelen små och medelstora jordbruk i kombination med den varierade topografin kan vara förklaringen till att traditionella, hävdberoende naturtyper har bevarats i högre grad här än på andra håll i länet (fig. 6).

Variationer inom regionen har motiverat en uppdelning i två delområden:

I a. Kustområdet

Kustområdet är i stort sett helt beläget under

högsta kustlinjen och är mindre brutet än inlandsdelen (se fig. 1). Inslaget av renspolade kala berg och ursvallad morän är stort (fig. 2). Landskapet är till övervägande delen öppet och präglat av närheten till havet. I historisk tid har området varit av slätt- eller risbygds-karaktär (se kap. Skogens betydelse för lant-hushållningen). Den flikiga kustlinjen ger tillgång till skyddade hamnlägen och både fiske och sjöfart har varit av betydelse i området åtminstone sedan 1700- och 1800-talet. Detta gäller särskilt Onsalahalvön, där de små jordbruken ofta utgjort komplementjordbruk i en fiske- och sjöfartsinriktad ekonomi. Detta innebar emellertid även att Onsalatrakten drabbades hårt av efterkrigstidens jordbruksnedläggelse (fig. 28 a). Den tidigare agrara bebyggelsen har därefter i hög utsträckning övergått till, eller ersatts av fritidshusbebyggelse.

I b. Inlandet

Inlandet är mera brutet än kustområdet och beläget både över och under högsta kustlinjen (fig. 1). Vid sidan av de sedimentfyllda dalgångarna förekommer således renspolade kala berg, svallad och osvallad morän (fig. 2). Idag präglas landskapet av öppna dalgångar och skogklädda höjder (fig. 4). Agrar bebyggelse förekommer både över och under högsta kustlinjen, vilket lett till att såväl höglandets som sprickdalslandskapets typiska bebyggelsebilder förekommer inom området (se kap. Det agrara landskapets organisation). I historisk tid har området haft karaktären av ris- eller barrskogsbygd (se kap. Skogens betydelse för lant-hushållningen). Det drabbades inte fullt lika hårt av efterkrigstidens jordbruksnedläggelse som delar av kustområdet (fig. 28 a).

2. Mellersta och södra Hallands kustslätt och mellanbygder

Delregionen omfattar "strandfladen" och brytzone mot höglandet (se kap. Naturgeografi). Den genomkorsas av flera av de halländska huvudvattendragen, men är fattig på sjöar och våtmarker. Regionen utgör idag länets viktigaste jordbruksområde, där huvuddelen av jordbruksföretagen är förlagda och stora områden utgörs av fullåkersbyg-

der. En betydande del av företagen är att betrakta som storjordbruk (>30 hektar åker, se fig. 5 a). Landskapets karaktär skiftar från helt öppen kustslätt till öppna dalgångar och skogklädda höjder i mellanbygden (fig. 4). Den agrara revolutionen hade förvandlat stora delar av regionen till fulläkersbygder redan vid 1800-talets slut. Ett stort antal märkehålor inom hela regionen minner om förändringen i landskapet (fig. 24). Traditionella hävdberoende naturtyper har inte bevarats i lika hög utsträckning som i norra Hallands sprickdalsområde (se fig. 6), men inom området finns länets kanske största bokskogsalear. Dessa bokskogar drabbades aldrig av 1700- och 1800-talets avskogning, något som verkar ha ett tydligt samband med den höga andelen frälsegods inom delar av området (se kap. Träden i landskapet). Detta kan även vara en förklaring till att andelen stora jordbruk idag är relativt hög (fig. 5 a).

Variationer inom regionen har motiverat en uppdelning i fyra delområden:

2 a. Varbergsslätten

Området består av ett flackt öppet slättlandskap helt under högsta kustlinjen, som idag till stora delar är uppodlat. Himleån är huvudvattendrag. Kustlinjen övergår från södra Hallands övervägande sandiga kust till norra Hallands skärgårdskust. Den efterhand mer varierade kusten har möjliggjort etablering av fiskelägen (Träslövsläge) och kan även vara en bidragande orsak till att relativt stora arealer havsstrandängar har bevarats inom området (se fig. 6). De centrala delarna av området hade en utpräglad slättbygdskaraktär även före den agrara revolutionen och större byar var vanliga (se fig. 12 och kap. Skogens betydelse för lantbrukshållningen). Ytterområdena hade dock mer av risbygdsprägel. Kronan var, till skillnad från slättbygderna längre söderut, en betydande jordägare år 1700 (se fig. 13). Området drabbades relativt lindrigt av efterkrigstidens jordbruksnedläggelse (fig. 28 a).

2 b. Det varierade slättområdet mellan Falkenberg och Halmstad

Området omfattar Ätrans, Suseåns och Nissans nedre dalgångar. Restberg och

moränbildningar skapar ett mera brutet och böljande landskap än i Varbergs och Laholms slättbygder. De högsta partierna når över högsta kustlinjen. Odlingslandskapet är dock beläget under högsta kustlinjen på de omväxlande sandiga och leriga jordarterna. Landskapet är idag till övervägande delen öppet, men en del större skogsområden finns idag också på höjddryggarnas tidigare kala utmarkshedar. Före den agrara revolutionen hade större delen av området en utpräglad risbygdskaraktär (se kap. Skogens betydelse för lantbrukshållningen). Trakterna runt Halmstad och Falkenberg drabbades hårt av efterkrigstidens jordbruksnedläggelse, något som sannolikt har ett samband med tätorternas expansion (fig. 28 a).

2 c. Laholmsslätten

Flack slättbygd där Genevadsån, Lagan och Stensån utgör huvudvattendrag. Lagan har bitvis skurit sig djupt ned i de lösa, i huvudsak moiga och sandiga jordlagren. Kustlinjen utefter Laholmsbukten domineras av sammanhängande sandstränder. Området tillhör de områden som hade särskilt svåra problem med flygsand under äldre tider. Tallplanteringar och mäktiga sandkullar utgör idag påtagliga spår i landskapet efter kampen för att bemästra och binda sanden (se kap. Skogsskövling och ekologisk kris). Regionen utgör i dag länets mest utpräglade slättbygd och är i hög grad ett fulläkerslandskap. Även före den agrara revolutionen hade området en utpräglad slättbygdskaraktär, men dåtidens inriktning mot boskapsskötsel gjorde att trädlösa ljunghedar dominerade landskapsbilden (se kap. Skogens betydelse för lantbrukshållningen). Vid 1600-talets slut tycks faktiskt Laholmsslätten ha varit det minst uppodlade området inom kustslätsregionen (se fig. 18), något som gör att den senare odlingsexpansionen här framstår som särskilt dramatisk (se fig. 25). Här avviker dock Trönninge socken, som under 1700-talet verkar ha varit en av få halländska socknar som producerade ett spannmålsöverskott. Större byar har, likt övriga delar av kustslätsområdet, varit vanliga i historisk tid (se fig. 12). Dagens jämförelsevis stora andel större jordbruksföretag kan, liksom i område 2 b, ha sin bakgrund i den tidigare höga andelen frälsejord och ett relativt stort antal gods (se fig. 14 a–b). Andelen ned-

lagda jordbruk under efterkrigstiden är också jämförelsevis måttlig (se fig. 28 a).

2 d. Mellanbygdens ådalar

Området utgörs av den relativt starkt brutna övergångszonen mellan kustslätt och högländ. Stigningen upp mot högländet i kombination med kvarstående restberg och höjdryggar skapar ett böljande landskap där dalgångarna idag är öppna och uppodlade medan höjderna är skogbeklädda. Historiskt sett utgör området tillsammans med 3 a och 3 c lövskogsbygdens kärnområden (se kap. Skogens betydelse för lantushållningen), där alltså bokskogen dominerade på utmarkerna. I området återfinns idag också länets största bevarade bokskogsarealer, t.ex. Åkulla bokskogar öster om Varberg. Agrar bebyggelse förekommer både under och över högsta kustlinjen, vilket lett till att såväl högländets som lågländets olika bebyggelsebilder finns representerade inom området (se kap. Det agrara landskapets organisation). Bebyggelsen har i äldre historisk tid främst bestått av mindre byar och ensamgårdar (se fig. 12). Det sena 1600-talets uppodlingsgrad och den senare odlingsexpansionen liknar den i sprickdalsområdet (1 b, se fig. 18 och 27). De viktigaste jordbruksområdena ligger idag i de sedimentfyllda dalgångarna. Måttlig till stor andel nedlagda jordbruksföretag under efterkrigstiden (fig. 28 a).

3. Högländets skogsbygder

Regionen är i sin helhet belägen över högsta kustlinjen, med undantag av floddalarna i dess västra delar. Morän utgör den dominerande jordarten vid sidan av isälvs- och sjösediment och myrar. Har genom historien utgjort en utpräglad skogsbygd, där skogs- och utmarksnärings spelat en betydande roll vid sidan av ett i huvudsak boskapsinriktat jordbruk (se kap. Skogens betydelse för lantushållningen). I äldre tider producerades sannolikt timmer och i vissa områden även järn. Under 1700- och 1800-talet var pottaska och tunnstav viktiga produkter (se fig. 19).

Den agrara bebyggelsen är vanligtvis belägen i höjdlägen och i anslutning till floddalar och sjöar och utgjordes i äldre tider främst av små byar och ensamgårdar (se kap. Det agrara

landskapets organisation och fig. 12). Jordbruksföretagen har generellt sett alltid varit små, med jämförelsevis små arealer åker i drift (se fig. 18 och 27). Detta återspeglar naturligtvis åkerbrukets roll i förhållande till andra näringsgrenar. Möjligen har etablering av torp och lägenhetsbebyggelse varit något vanligare inom högländsregionen än i övriga delar av länet. Detta kan i så fall vara en följd av att jordbruken i huvudsak varit små och olönsamma att klyva vid arvskiften, men även att skogsnärings gav utkomstmöjligheter vid sidan av jordbruket. Etableringen av jordbruksegenheter tycks i alla fall ha haft en särskild dragning till regionen (se kap. Befolkning och bebyggelse). Nedläggningen av jordbruksföretag under efterkrigstiden har varit mycket omfattande (se fig. 28 a). Regionen är idag till övervägande delen sluten och skogbevuxen, inte minst till följd av det moderna skogsbrukets förnyingsplanteringar av gran. Mindre arealer öppen mark finns i anslutning till sjöar och floddalar och det är också här, som kvarvarande jordbruksföretag återfinns.

Inom högländsområdet har även lämningar av förhistoriska och tidigmedeltida odlingslandskap bevarats i ganska stor utsträckning (se kap. Det förhistoriska och medeltida odlingslandskapet). Detta beror med all sannolikhet på att 1800- och 1900-talets odlingsexpansion och jordbruksmoderniseringar varit mera återhållsamma än i övriga delar av länet.

Variationer inom regionen har motiverat en indelning i tre delområden:

3 a. Lövskogsbygden

Området omfattar högländets västra delar, som i äldre tider var utpräglade lövskogsbygder (se kap. Skogens betydelse för lantushållningen). Utmarkerna var här framför allt bevuxna med bok, men även ek och andra lövträd förekom. Delområdet ansluter till kustslättens område 2 d, där alltså större bokskogar fanns även vid 1800-talets mitt, då länets skogsareal hade sin minsta omfattning (se ovan).

3 b. Barrskogsbygden

Området omfattar högländets östra delar, som i äldre tider var utpräglade barrskogsbygder (se kap. Skogens betydelse för lantushåll-

ningen). Gran och tall var, vid sidan av bok, vanliga trädslag på utmarkerna. Längst i öster präglas landskapet även av det stora sjösystem där bl.a. Bolmen och Jällunden ingår. Här återfinns också de "gammalsvenska" socknarna, som tidigare hörde till Västbo härad i Jönköpings län. Dessa socknar skiljer sig från större delen av övriga länet, genom den stora andelen skattebönder (se fig. 15). Talrika spår av lågteknisk järnhantering finns i framför allt Södra Unnaryds socken.

3 c. "Ryorna" och Hallandsåsen

Omfattar höglandsområdet söder om Simlångsdalen och Hallandsåsen. Särskilt mellan Simlångsdalen och Lagans dalgång präglas landskapet av vidsträckta myrmarker, vilka givit upphov till en särpräglad bebyggelsebild (se kap. Det agrara landskapets organisation). I äldre tider har sannolikt myrslätter

och, senare, mossodlingar spelat en viktig roll i området. I historisk tid har det främst haft karaktären av lövskogsbygd, men vid 1800-talets mitt var utmarksskogarna så hårt åtgångna att de öppna ljunghederna dominerade landskapsbilden (se kap. Skogens betydelse för lantushållningen). Då området ansluter både till den öppna Laholmslätten och det tillika ljunghedsdominerade Sunnerbo härad i Kronobergs län, så utgjorde det alltså vid denna tid del av ett sammanhängande, mer eller mindre öppet hedområde som sträckte sig från Laholmsbukten och långt in i Småland (jämför Höglin, 1998, s. 43 f.). I områdets södra delar finns rikliga spår av lågteknisk järnhantering, en näring som av allt att döma spelade en viss roll ännu under sent 1500-tal. En annan typisk företeelse är gårdar med namnformen -bygget (se kap. Det förhistoriska och medeltida odlingslandskapet).

Referenser

Litteratur

Andersson-Palm, L. 1997. Gud bevare utsädet. Produktionen på en västsvensk ensädesgård: Djäknebol i Hallands skogsbygd 1760–1865. *Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 18*. Kungl. skogs- och lantbruksakademien. Hållsta.

Andersson-Palm, L. 1999. Befolkning och försörjning i Halland före 1800-talet. I: *Från Absalon till Järnmölle och Galtabäck – länkar i halländsk medeltid*. Red. Olsson, S-O. Halmstad. s. 49–67.

Bergendorff, C. & Emanuelsson, U. 1996. History and traces of coppicing in Scania, south Sweden. I: *Lövtäkt och stubbskottsbruk. Människans förändring av landskapet-boskapsskötsel och åkerbruk med hjälp av skog, del 2*. Red. Slotte, H. & Göransson, H. s. 235–312.

Bexell, S. P. 1926. *Hallands historia och beskrivning 1817–19*. Halmstad 1926 (ny upplaga).

Blaikie, P & Brookfield, H. 1987. *Land Degradation and Society*. London.

Bäärnhjelm, M. 1996. Vad lagboken berättar. I: *Äganderätten i lantbrukets historia*. Red. Widgren, M. s. 17–36. Nordiska museets förlag.

- Campbell, Å. 1928. *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*. Uppsala.
- Carlie, L. 1992. Brogård. Ett brons- och järnålderskomplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur. *Hallands läns museers skriftserie nr 6*.
- Connelid, P. & Mascher, C. 1992. Medeltida åkrar vid Sperlingsholm. I: *Utskrift, nr 2*. Red. Rosén, C. & Rosengren, E. Hallands läns museer. Uppdragsverksamheten. Halmstad. s. 19–25.
- Connelid, P. & Mascher, C. 1995. Övraböke – förhistoriskt odlingslandskap i halländsk skogsbygd. I: *Utskrift, nr 4*. Red. Rosengren, E. et al., Hallands läns museer. Uppdragsverksamheten. Halmstad. s. 44–67.
- Connelid, P. & Mascher, C. 1996. Kulturgeografisk undersökning av fossila bandparceller vid Sperlingsholm i Övraby socken. I: *Djupt under sanden. Arkeologi längs väg E/6E20 i södra Halland. Del 1, 1991–1993. Sträckan Södra Mellby–Kvibille*. Red. Jerkemark, M. *Riksantikvarieämbetet, UV-Väst rapport 1996:1*. Kungälv. s. 139–146.
- Connelid, P. & Rosén, C. 1997. Agrarian Settlement and Landscape Change in Medieval Halland, South-west Sweden. In: *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology. Lund Studies in Medieval Archaeology 19*. *Riksantikvarieämbetet, arkeologiska undersökningar, skrifter nr 24*. Eds. Andersson, H. et al., p. 23–42.
- Csherhalmi, N. 1997. Färad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. *Bygd och Natur, årg. 78. Nr 6*. Sveriges Hembygdsförbund. Stockholm.
- Dusén, P. 1893. Om villkoren för skogskultur inom de s.k. Ryorna i Hallands län. *Sveriges Geol. Unders. Ser. C 131:49-71*. Stockholm.
- Emanuelsson, U. 1996. Lövängar och liknande markanvändningstyper i Europa. I: *Lövtäkt och stubbskottsbruk. Människans förändring av landskapet-boskapskötsel och åkerbruk med hjälp av skog, del 2*. Red. Slotte, H. & Göransson, H., s. 215–234.
- Folkesson, M. & Tilly, A. 1990. *Bygd att bevara. Program för kulturmiljövård, Hylte kommun*. Hylte kommun och Hallands läns museer, landsantikvarien.
- Fritz, Ö. & Larsson, K. 1997. Betydelsen av skoglig kontinuitet för rödlistade lavar. En studie av halländsk bokskog. *Svensk botanisk tidskrift volym 90*, s. 241–262.
- Germundsson, T. 1993. Landsbygdens egnahem. Egnahemsrörelsen, småbruket och landskapet i sydsvenskt perspektiv. *Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar 117*. Lund.
- Gren, L. 1997. *Fornlämningar i Sverige 1. Äldre tiders jordbruk – spåren i landskapet och de historiska sammanhangen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Andra, omarbetade upplagan.
- Hallands landsbeskrivning 1729*. Utgiven av Hallands museiförening i fyra delar 1984–1989. Halmstad.

- Campbell, Å. 1928. *Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet*. Uppsala.
- Carlie, L. 1992. Brogård. Ett brons- och järnålderskomplex i södra Halland. Dess kronologi och struktur. *Hallands läns museers skriftserie nr 6*.
- Connelid, P. & Mascher, C. 1992. Medeltida åkrar vid Sperlingsholm. I: *Utskrift, nr 2*. Red. Rosén, C. & Rosengren, E. Hallands läns museer. Uppdragsverksamheten. Halmstad. s. 19–25.
- Connelid, P. & Mascher, C. 1995. Övraböke – förhistoriskt odlingslandskap i halländsk skogsbygd. I: *Utskrift, nr 4*. Red. Rosengren, E. et al., Hallands läns museer. Uppdragsverksamheten. Halmstad. s. 44–67.
- Connelid, P. & Mascher, C. 1996. Kulturgeografisk undersökning av fossila bandparceller vid Sperlingsholm i Övraby socken. I: *Djupt under sanden. Arkeologi längs väg E/6E20 i södra Halland. Del 1, 1991–1993. Sträckan Södra Mellby–Kvibille*. Red. Jerkemark, M. *Riksantikvarieämbetet, UV-Väst rapport 1996:1*. Kungälv. s. 139–146.
- Connelid, P. & Rosén, C. 1997. Agrarian Settlement and Landscape Change in Medieval Halland, South-west Sweden. In: *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology. Lund Studies in Medieval Archaeology 19*, Riksantikvarieämbetet, *arkeologiska undersökningar, skrifter nr. 24*. Eds. Andersson, H. et al., p. 23–42.
- Csherhalmi, N. 1997. Färad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. *Bygd och Natur, årg. 78. Nr 6*. Sveriges Hembygdsförbund. Stockholm.
- Dusén, P. 1893. Om villkoren för skogskultur inom de s.k. Ryorna i Hallands län. *Sveriges Geol. Unders. Ser. C 131:49-71*. Stockholm.
- Emanuelsson, U. 1996. Lövängar och liknande markanvändningstyper i Europa. I: *Lövtäkt och stubbskottsbruk. Människans förändring av landskapet-boskapskötsel och åkerbruk med hjälp av skog, del 2*. Red. Slotte, H. & Göransson, H., s. 215–234.
- Folkesson, M. & Tilly, A. 1990. *Bygd att bevara. Program för kulturmiljövård, Hylte kommun*. Hylte kommun och Hallands läns museer, landsantikvarien.
- Fritz, Ö. & Larsson, K. 1997. Betydelsen av skoglig kontinuitet för rödlistade lavar. En studie av halländsk bokskog. *Svensk botanisk tidskrift volym 90*, s. 241–262.
- Germundsson, T. 1993. Landsbygdens egnahem. Egnahemsrörelsen, småbruket och landskapet i sydsvenskt perspektiv. *Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner, avhandlingar 117*. Lund.
- Gren, L. 1997. *Fornlämningar i Sverige 1. Äldre tiders jordbruk – spåren i landskapet och de historiska sammanhangen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm. Andra, omarbetade upplagan.
- Hallands landsbeskrivning 1729*. Utgiven av Hallands museiförening i fyra delar 1984–1989. Halmstad.

- Hagerman, M. 1996. *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid.* Stockholm.
- Helmfrid, S. 1961. The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden: general features. In: *Meddelanden från Geografiska institutionen vid Stockholms universitet* 136. Stockholm. s. 114–129.
- Helmfrid, S. 1965. Gutsbildung und Agrarlandschaft in Schweden im 16.–17. Jahrhundert. I: *Visbysymposiet för historiska vetenskaper. Acta Visbyensia II.* Visby. s. 17–34.
- Hernborg, K. 1992. *Ängs- och hagmarker i Hallands län.* Länsstyrelsen i Hallands län. Halmstad.
- Holmström, M., Tollin, C. 1994. Det medeltida Alvastra. *Svenska kulturminnen nr 57* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Hoppe, G. 1997. Jordskiftena och den agrara utvecklingen. I: *Agrarhistoria.* Red. Larsson et. al. Stockholm. s. 254–270.
- Hägge, E. 1962. *Fattiglännet blir bördig bygd. Hallands läns hushållningssällskap 1812–1962.* Halmstad.
- Höglin, S. 1998. Kronobergs län. Agrarhistorisk landskapsanalys. Länsöversikt. *Landskapsprojektets rapport 1998:1.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Ihse, M. et al. 1991. Slättbygden i Skåne och Halland. Ett odlingslandskap i förändring. *Naturvårdsverkets rapport 3887.* Solna.
- Isacson, M. 1997. Jordbruksarbete och jordbruksarbetare. I: *Agrarhistoria.* Red. Larsson et. al. Stockholm. s. 200–208.
- Jensen, R. (red.). 1997. *Fornminnesinventeringen – nuläge och kompletteringsbehov. En riksöversikt.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Johannesson, G. 1984. *Skåne, Halland och Blekinge. Om Skånelandskapens historia.* Stockholm.
- Johnson, M. K. 1982. *Swedish placenames in -bygget; their structure, distribution and relative chronology.* University of Michigan.
- Jönsson, B. 1985. *Bokhyddan, S. Unnaryd. Kulturhistorisk undersökning.* Hallands läns museer, Landsantikvarien. Halmstad.
- Kjaergaard, T. 1991. *Den danske revolution 1500–1800. En økohistorisk tolkning.* Köpenhamn.
- Klang, L. 1984. Hylte kommun – flertusenårig kulturbygd med mer än tusen forn­lämningar. I: *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygds­vård i Hallands län, årg. 67.* Red. Petersén, B. s. 71–88.
- Kulturhistoriskt lexikon över nordisk medeltid (KLN M)* 1966. Red. Granlund, J. Malmö.

- Kulturminnesvårdsprogram för Hallands län (KMV). Kulturhistorisk beskrivning och analys av länets kulturmiljöer, del 1-2. *Meddelande nr. 1982:9. Länsstyrelsen i Hallands län. Hallands läns museer*. Tredje reviderade upplagan. Halmstad 1993.
- Larsson, K. 1995. *Det halländska landskapet*. Hallands läns museer, landsantikvaren. Länsstyrelsen i Hallands län. Halmstad.
- Larsson, L. 1994. *Jord- och skogsbrukets betydelse för Hallands län*. Lantbrukarnas länsförbund i Halland. Rapport. Falkenberg.
- Lindkvist, T. 1979. Landborna i Norden under äldre medeltid. *Studia Historica Upsaliensa* 110. Uppsala.
- Löfgren, O. 1977. *Fångstmän i industrisamhället. En halländsk kustbygds omvandling 1800-1970*. Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund. Lund.
- Magnusson, L. 1980. "Ty som inget angelägnare är än mina bönders conservation..." Godsekonomi i östra Mellansverige vid mitten av 1700-talet. *Uppsala Studies in Economic History* 20. Uppsala.
- Malmström, C. 1939. Hallands skogar under de senaste 300 åren. *Meddelande från statens skogsförsöksanstalt häfte 31*. Stockholm.
- Malmström, C. 1959. Landskapsbildens förändring i Halland under de senaste 300 åren. I: *Hallands historia, del II*. Halmstad.
- Mascher, C. 1995. Dispositionsrätter till mark i brons- och järnålderns agrarsamhälle. I: *Åganderätten i lantbrukets historia*. Red. Widgren, M. Stockholm. s. 37-57.
- Möller, J. 1989. Godsorganisation i förändring: statsystemets uppkomst i Skåne. I: *Bebyggelsehistorisk tidskrift, nr 17/18*, s. 43-58.
- Nihlén, J. 1939. Äldre järntillverkning i Sydsverige. Studier rörande den primitiva järnhanteringen i Halland och Skåne. *Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie, Nr 2*. Stockholm.
- Nordström, O. 1989. Bärkraftsproblem och markanvändning i det förindustriella Sydsveriges skogsbygder. *Inst. för kulturgeografi och ekonomisk geografi vid Lunds universitet, rapporter och notiser 91*. Lund.
- Norrman, J. O., Peterson, A. & Peterson, T. 1974. Dynmorfologiska undersökningar i södra Halland. *SNV PM 500*. Uppsala.
- Osbeck, P. 1996. *Djur och natur i södra Halland under 1700-talet*. Bokförlaget Spektra. Halmstad.
- Pamp, B. 1988. *Ortnamnen i Sverige*. Femte upplagan. Lund.
- Persson, J. 1997. Markförbättring och gödsling. I: *Agrarhistoria*. Red. Larson e. al. Borås. s. 82-91.

- Regnell, M. 1993. Äldre bronsålderns odling. Nya kunskaper genom fynd från södra Halland. I: *Utskrift, nr 3*. Red. Eklund, Y. & Rosengren, E. Hallands läns museer. Uppdragsverksamheten. Halmstad. s. 37–52.
- Richardson, J. 1752. *Hallandia Antiqua & Hodierna*. Faksimiltryck, 1987. Munkedal.
- Sandklef, A. 1954. Hallands bönder. I: *Hallands historia, del I*. Halmstad.
- Sandklef, A. 1959. Hallands jordbruk. I: *Hallands historia, del II*. Halmstad.
- Sandklef, A. 1970. Halländska gods och gårdar på 1200-talet. Översikt och nya synpunkter. I: *Halland, årg. 53*. Red. Modén, A. & Lundborg, L. Hallands museum. Halmstad. s. 53–70.
- Simonsson, G. 1998. Tunnstavshuggning och pottaskebränning i Halland. *Meddelande från Länsstyrelsen i Hallands län 1998:10*. Halmstad.
- Skånes, H. 1996. Landscape change and grassland dynamics. *The Department of Physical Geography Stockholm University Dissertation series, no. 8*. Stockholm.
- Statens offentliga utredningar (SOU) 1936:30*. Betänkande med förslag till lagstiftning angående skogar å städer och enskilda tillhöriga flygsandsfält i Hallands län. Stockholm.
- Stenström, N.G. 1945. Slöinge och Eftra socknar 1600–1870. En kulturgeografisk studie. *Meddelanden från Göteborgs högskolas geografiska institution nr 31*. Lund.
- Strömberg, B. 1991. Järnhantering på boplatser i Halland under äldre järnålder. En kronologisk och naturgeografisk analys. *Nya bidrag till Hallands äldsta historia, nr 4*. Riksantikvarieämbetet. Göteborg.
- Strömberg, B. 1996. Södra Mellby – en översandad boplatz i södra Halland med årderspår från yngsta bronsålder och förromersk järnålder. I: *Djupt under sanden. Arkeologi längs väg E/6E20 i södra Halland. Del 1, 1991–1993. Sträckan Södra Mellby–Kvibille*. Red. Jerkemark, M. *Riksantikvarieämbetet, UV-väst rapport 1996:1*. Kungsbacka. s. 45–66.
- Sveriges nationalatlas (SNA) 1990*. Skogen. Red. Nilsson, N-E. Höganäs.
- Sveriges nationalatlas (SNA) 1992a*. Jordbruket. Red. Clason, Å., Granström, B. Höganäs.
- Sveriges nationalatlas (SNA) 1992b*. Hav och kust. Red. Sjöberg, B. Höganäs.
- Sveriges nationalatlas (SNA) 1994*. Kulturlandskapet och bebyggelsen. Red. Helmfrid, S. Höganäs.
- Sveriges nationalatlas (SNA) 1995*. Klimat, sjöar och vattendrag. Red. Raab, B., Vedin, H. Höganäs.
- Sveriges nationalatlas (SNA) 1996a*. Sveriges geografi. Red. Helmfrid, S. Höganäs.

- Sveriges nationalatlas (SNA)* 1996b. Växter och djur. Red. Ahlén, I., Gustafsson, L. Höganäs.
- Tollin, C. 1998. Värdebeskrivning av kustområdet i Halland. Landskapshistorisk innehåll. *Meddelande 1998:9. Länsstyrelsen i Hallands län*. Halmstad.
- Tollin, C. 1999. Rågångar, gränshallar och ägoområden. Rekonstruktion av fastighetsstruktur och bebyggelseutveckling i mellersta Småland under äldre medeltid. *Meddelande nr. 101. Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet*.
- Topografiska och statistiska uppgifter om Halmstads län 1847. Stockholm.
- Welinder, S., Pedersen, E. A., Widgren, M. 1998. *Det svenska jordbrukets historia, del 1. Jordbrukets första femtusen år*. Borås.
- Westergaard, B. 1995. Neolitiska hus – problem och möjligheter med exempel från Halland. I: *Utskrift nr. 4*. Red: Rosengren, E. et al. Stiftelsen Hallands läns-museer, Uppdragsverksamheten. Halmstad. s. 4–13.
- Wiking-Faria, P. 1993. Bondeliv. Lantbruket i Halland 1750–1990. Särtryck ur *Varbergs museums årsbok 1993*. Varberg.
- Widgren, M. 1985. Västsveriges kulturlandskap från geografisk synpunkt. *Bebyggelsehistorisk tidskrift nr. 10*. Umeå (1986).
- Widgren, M. 1997. Bysamfällighet och tegskifte i Bohuslän 1300–1750. *Skrifter utgivna av Bohusläns museum och Bohusläns hembygdsförbund nr 60*. Uddevalla.
- Ydborn, L. 1984. Befolkningstillväxt och jordbruk. Tre socknar i Halland 1780–1870. *Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, nr 25*. Varberg.
- Ågren, M. 1997. Ägande och beskattning. I: *Agrarhistoria*. Red. Larsson et al. Stockholm. s. 271–286.

Tryckta källor

- Atlas över Sverige (AÖS) 1953–71. Svenska sällskapet för antropologi och geografi. Stockholm.
- Ekonomiska kartan, 1950–1971.
- Rikets allmänna kartverk (RAK) 1921–22. Halland. Höks h:d, Ysby socken. Kartblad: Knäred, Ränneslöv, Skottorp, Veinge.
- Statistiska centralbyrån (SCB) 1944. *Jordbruksräkningen*. Stockholm.
- Statistiska centralbyrån (SCB) 1991. *Jordbruksstatistisk årsbok*. Stockholm.
- Statistiska centralbyrån (SCB) 1998. *Jordbruksstatistisk årsbok*. Halmstad.

Otryckta källor

- af Borneman, J. A. 1825. Journal öfver Skogsundersökningar i Hallands län År 1825. Riksarkivet: Krigsexpeditionen F1:6.
- Bengtsson, E. 1997. Björka, Köinge socken. Landskapsinventeringen. Landskapsprojektet. Riksantikvarieämbetet och Hallands läns museer. Opublicerad rapport.
- Polheimer, J. M. 1791–92. TABELL Öfver De uti Hallands Län, på nedan nämnde Krono-Skatte-äggor befinyelige Ekar, Bokar och Masteträd m. m. som för Kongl. Maj:ts och Kronans Behof Stämplade och Fridlyste blifvit. Landsarkivet i Lund: Hallands landskanslis handlingar angående skogar 1791–92 E1:1.
- Polheimer, J. M. 1793. Continuation af Hallands Läns Skogsbesigtning... Riksarkivet: Skogsstyrelsen F II ba:2.
- Riksarkivet. Jordeböcker för Hallands och Älvsborgs län år 1700. Jordebok för Jönköpings län år 1703.
- Lantmäteriverkets forskningsarkiv (LMV). Lantmäteristyrelsens arkiv. Registret. Följande akt nr hänvisas till i texten: M31-50:1, M36-7:1, M36-9:1, M46-1:1, M59-3:3, M86-2:1, M86-11:2, M86-15: 3, -15:4, -15:5, -15:7, -15:8.
- SCB-Atlas. Jordbruk (version 4.0). Statistiska centralbyrån. Stockholm.
- Statistiska centralbyrån (SCB). Statistiska databaser.
- GSD Röda kartan. "Medgivande Lantmäteriverket 1996. Ur GSD röda kartan, dnr: 507-96-5226"
- Projektet Sveriges befolkning 1571–1751. Preliminära data från Lennart Andersson-Palms HSM-projekt.

Muntliga uppgiftslämnare

Eva Bengtsson. Antikvarie. Hallands läns museer, landsantikvarien. Halmstad.

Produktion: Riksantikvarieämbetet, Kunskapsavdelningen, Dokumentationsenheten

Distribution: Riksantikvarieämbetet, Informationsavdelningen/Förlag,
Box 5404, 114 84 Stockholm, telefon 08-5191 8000

Redaktionell bearbetning: Michael Frisk, Britt-Marie Franzén

Layout/original: Ann Winberg Idéverkstaden

© 1999 Riksantikvarieämbetet

1:1

ISSN 1403-1493

Medgivande Lantmäteriverket: Dnr 507-96-5226

Tryckeri: Arkitektkopia Colorcenter, Stockholm 1999

Inom ramen för Landskapsprojektet har Riksantikvarieämbetet tillsammans med den regionala kulturmiljövården sammanställt en länsöversikt över länets agrara landskapshistoria. Länsöversikten är tänkt att vara ett stöd i det fortsatta arbetet med länets kulturmiljöer.